

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

30e jaargang nr. 7 september 1989

1959-1989

30 jaar VGN/Kleio

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-21 58 73.

N.J. Stam *vice-voorzitter*, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20 85 6.

L.J.G. van Schie, *1e secretaris*, Telgenkamp 17, 7576 FH Oldenzaal. Tel. 05410-14 74 4.

Mevr. J. van der Leeuw-Roord, *2e secretaris*, Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.

H. van Duijsen, *penningmeester*, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.

Mevr. T. Perdeck-Schimmel, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033-61 50 97.

F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

Mevr. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807-12 29 8.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1989 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
- Studenten f 65,-
5. Partnerlidmaatschap f 25,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torreman, Alphen aan den Rijn.

Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Utrecht.

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

J.A. de Ruiter, Almelo.

Secretariaat: C.W. Torreman, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-4 40 61.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staats-

inrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 8,50.

Informatie over het leerlingenmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant. U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 410,- voor een hele pagina, f 325,- voor een halve en f 225,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 Over herdenken, Kleio en het mooiste vak van de wereld
G. Peek

- 4 Continuïteit en verandering. Dertig jaar VGN
J. van der Leeuw

- 17 1959-1989 Dertig jaar geschiedenis-onderwijs
D. Verkuil

- 26 De geschiedenis volgens Jan Pronk
G. Peek, D. Verkuil

- 29 De baksteen industrie en oral history
G. de Groot

- 33 Ideetje misschien...?

- 34 In 't kort en recensies

- 41 Kleio-krant

- 46 Adreslijst van commissies en afdelingssecretariaten van de VGN

kleio

nummer 7/89
pagina's 2 en 3

Bij dit nummer van Kleio hoort een middenkatern met een overdruk van jaargang 1/ nummer 1.

Over herdenken, Kleio en het mooiste vak van de wereld

Het lijkt op een besmetting, het herdenken. Iedereen en alles viert verjaardagen en kijkt zelfvoldaan of woedend terug op recente of minder recente gebeurtenissen. In Noord-Ierland wordt gewaarschuwd tegen het groeiend aantal herdenkingen. Daar haalt men bij voorkeur akelige dingen naar boven om iedereen er aan te herinneren kwaad op elkaar te blijven. En men doet moeite om op zo'n verjaardag weer iets akeligs te laten gebeuren, zoals in augustus van dit jaar, bij de twintigste verjaardag van de komst van de Britse troepen, toen een vijftienjarige jongen werd gedood door een plastic kogel. Volgend jaar herdenkt men daar dan weer de begrafenis van.

Het is een hachelijke zaak, dat herdenken van ruzies die niet zijn bijgelegd.

Maar soms is herdenken noodzakelijk en onvermijdelijk. In de Sovjet-Unie en Oost-Europa waar het vergeten tot officiële staatskunst was verheven, blijken sluimerende herinneringen, eenmaal tot leven gewekt in organisaties en publiciteitsorganen, politiek dynamiet te zijn: Praag 1968, Molotow-Ribbentrop 1939, Hongarije 1956. In deze gevallen is herdenken meer dan collectief verwerken, meer dan gesanctioneerde symbolische rouw. Daar is de geschiedenis, de collectieve herinnering, een aanjager van geweldige aspiraties, van hoop op vrijheid en verandering, van woede en wraak.

Ruzies die wel zijn bijgelegd laten zich wat minder risicovol herdenken. Maar daar loert weer het gevaar van desinteresse. Even leek het erop dat in Frankrijk iedereen verveeld zou raken van het eindeloze roeren van de tweehonderd jaar

oude revolutionaire trom. Gelukkig was daar nog de televisie en een multi-media-spektakel waarbij de opening van de Olympische Spelen verbleekte. Zo werd die verjaardag toch nog gezellig.

Een derde variant is het herdenken van grootse gebeurtenissen waar niemand zich meer over opwindt. Goed, een enkele nazaat van de oorspronkelijke bewoners van Amerika zal nog wat mokken, maar vrijwel iedereen zal de ontdekking van Columbus met gepaste vreugde herinneren. Reken maar dat we over enkele jaren met onze leerlingen zitten te kijken naar een TV 10 productie met Koos Postema in de hoofdrol. De klas is uitgedost met Columbuspetjes en Santa Maria T-shirts en Koos die op een tropisch strand uitlegt waarom de Indianen Indianen genoemd worden.

Enigszins in de luwte van al deze drukte herdenkt ook *Kleio*. Zichzelf. Tenslotte staan we midden in het leven en we zijn niet ongevoelig voor de geest van de tijd. Dertig jaar geleden, in september 1959, verscheen het blad voor het eerst. Over de achtergronden daarvan en hoe het verder ging leest u elders in dit nummer. Dertig is geen kroon- of jubeljaar. Het is wel een mooi rond getal en de periode is lang genoeg om er een reden in te zien terug te kijken naar wat er zoal is gebeurd. In een sfeer van een zekere feestelijkheid, want alleen al het feit dat het blad zolang bestaat is niet niks. Tenslotte is *Kleio* een periodiek dat door vrijwilligers gemaakt wordt. Tientallen redacteurs en honderden auteurs hebben in deze dertig jaar belangeloos hun tijd en enthousiasme ingezet voor het blad van de VGN. In tijden

van professionalisering en privatisering mag zoiets opmerkelijk genoemd worden.

Kleio is veranderd met de jaren. Maar één ding is hetzelfde gebleven, het engagement met het onderwijs in de geschiedenis. Er is natuurlijk heel wat gediscussieerd en geruzied over het wat, het hoe en het waarom van het vak. En niet zelden zullen lezers het gevoel gehad hebben dat er over hun hoofden heen werd gebakkeleid. Maar welke motieven auteurs ook hebben gehad om hun standpunten in *Kleio* te ventileren, zonder betrokkenheid bij het geschiedenisonderwijs gebeurde het niet.

Om het onderwijzen van leerlingen in de geschiedenis gaat het *Kleio* al dertig jaar. Te weinig misschien is in deze kolommen te lezen geweest dat dit een heel bijzonder vak is. Want laten we wel wezen, geschiedenis is toch het mooiste vak om te geven op school.

Achter alle gepraat over vaardigheden en structuurbegrippen, doelstellingen en eindtermen, eindexamens en bijzondere onderwerpen, methoden (semi-concentrisch, chronologisch of exemplarisch) en uitgangspunten, daarachter staan in eerste en laatste instantie de leraar en de leerlingen. Zij moeten er iets moois van maken en dat doen ze in veel gevallen ook. U kent allemaal dat champagne-achtige gevoel wanneer een klas aan uw lippen hangt. Uw verhaal prikkelt hun fantasie en raakt hun hart. Er bestaat toch niets leukers dan een hele klas mee te nemen op een 50 minuten durende reis naar het onbereikbare verleden. Het is die magie die het lesgeven in geschiedenis zo'n bevredigende bezigheid kan maken.

Geen enkel ander schoolvak heeft zo'n rijke keuze aan onderwerpen en middelen beschikbaar. Wat kunt u er niet allemaal bij betrekken? Welke van de exacte vakken kan didactisch verantwoord gedichten en muziek gebruiken, kaarten en schilderijen. Welk vak kan cijfers en statistiek afwisselen met verhalen en legenden. U kunt vertellen over het liefdeleven van Willem van Oranje en van Willem Drees. Veldslagen, grote persoonlijkheden, gevaarlijke avonturen, dramatische beslissingen, morele problemen, structurele verschuivingen, 'événement' en de 'longue durée', het hele leven zelf is in feite onderwerp van uw geschiedenisles. Nergens in school schilderen feiten en verbeeldingskracht een weidser panorama

dan in de geschiedenisles. De geschiedenis is vrijwel onbegrensd in tijd en ruimte. U betreedt met uw leerlingen iedere les weer een land van onbegrensde mogelijkheden. Laten we het maar eens hardop zeggen: geschiedenis is een prachtvak en onderwijs in de geschiedenis is een fantastische bezigheid. Dat wordt te weinig gezegd en geschreven. We moeten niet vergeten waarom we zelf geschiedenis leuk en spannend vonden toen we zo oud waren als onze leerlingen. Welke didactiek we ook kiezen, zonder de weerspiegeling van dat enthousiasme gaat het niet. Welke indrukwekkende nota's ook door de overheid geproduceerd worden, uiteindelijk komt het neer op goed en geïnspireerd lesgeven.

Continuïteit en verandering

Dertig jaar VGN

Joke van der Leeuw

Dertig jaar VGN. Wat is er gebeurd? Wat is het effect geweest van de inspanningen? Welke problemen zijn opgelost, welke bleven bestaan en welke nieuwe problemen ontstonden er?

Dat waren enige vragen die de historische nieuwsgierigheid voedden. Met behulp van dertig jaar *Kleio* afleveringen, verspreide archiefstukken, interviews met VGN-kopstukken als Nico Maarsen, Jan Bouwsma, Hans de Wolff, Doky Verhagen, Harriet Mulkens en Leon van Schie en talloze verhalen en anekdotes van VGNers, is een poging gedaan op deze vragen antwoord te vinden. Het resultaat wordt kort weergegeven in de titel. Gelukkig is er, mede door toedoen van de VGN, in ons vak op school het een en ander veranderd. Veel van het goede is gebleven, maar er zijn ook nogal wat zaken die, ondanks veel inspanning, nog altijd niet naar onze wens zijn. Daarbij zorgt de overheid voortdurend voor verandering, helaas niet zelden ongewenst. Dit alles heeft de VGN dertig jaar lang springlevend weten te houden.

In 1958 bleken er voor een bijeenkomst in de Ridderzaal historici nodig. Een aantal werd à titre personnel uitgenodigd. Tijdens deze bijeenkomst werd het idee geboren om tot een vereniging van geschiedenisdocenten te komen. Zo is de VGN ontstaan.

In de dertig jaar, die de VGN nu bestaat, blijkt dat men een voortdurende strijd om het bestaan van het vak heeft moeten voeren. Een situatie die de vereniging overigens zeker geïnspireerd en levend gehouden heeft.

Er bestonden destijds enige grotere groepen op het gebied van het geschiedenisonderwijs: de historische kring Tilburg, die bestond uit oud-leerlingen van het Möller Instituut, en dus een katholiek karakter droeg, en de landelijke pedagogische centra, waar J. Haak en P. Fontaine een grote rol speelden. Door deze laatste werd een jaarlijkse conferentie over geschiedenisdidactiek georganiseerd. Het bestuur slaagde er in tot integratie van deze geschiedenisgroepen te komen, hetgeen een van de weinige niet-verzuilde organisaties in Nederland in die tijd tot gevolg had.

De eerste jaren

In deze eerste periode leidde de VGN een nogal kalm bestaan, iets waarmee een toenemend aantal leden zich niet kon verenigen. Waarschijnlijk was de inactiviteit van het bestuur er de oorzaak van dat de opkomst op de jaarvergadering van 1961 buitengewoon mager was. Ook de betaling van het lidmaatschap, tien gulden in die tijd, liet te wensen over. De penningmeester beklagde zich in *Kleio* dat per 1 april nog geen derde van de leden betaald had. Hoewel het bestuur gro-

Natuurlijk, het heeft het vak en de leraren die het geven de laatste jaren niet meegezeten. We kennen de oorzaken. Werkdruk, urenverlies, Kies-Exact, statusverlies, inkomensachteruitgang, no-nonsense, de lijst is bedroevend lang. Maar er is een kentering merkbaar. De belangstelling voor het verleden groeit. Het maatschappelijk draagvlak voor goed en langdurig geschiedenisonderwijs lijkt er wel degelijk te zijn. Wilde Hofland niet geschiedenis verplicht stellen voor de hele duur van het middelbaar onderwijs? Pleit in dit nummer Pronk niet voor aandacht voor het verleden met het oog op de schaalvergroting in Europa? Zelfs werkgeversvoorzitter Kamminga kijkt verder dan de Kies-Exact-neus van de staatsse-

cretaris. Uitgebreider leest u dit in een volgend nummer.

Geschiedenisleraren moeten uit het defensief. Er is een groeiend begrip voor het belang van goed geschiedenisonderwijs. Een natie met geheugenverlies is ziek. Er zijn al teveel ziekmakers om deze er nog bij te kunnen hebben. We kunnen rekenen op brede steun voor de opvatting dat alle jonge Nederlanders grondig kennis maken in hun school met het verleden, met *hun* verleden. De school leidt het kind in de wereld van de volwassenen, in het openbare leven. Leerlingen moeten leren dat ze erbij horen, bij de grote mensen, bij Nederland. Erbij horen is niet zomaar een

gevoel, het is geworteld in kennis. Kennis van het verleden, van waar we vandaan komen. Kennis van verhalen, mythen, symbolen, van waarden en normen, van feiten en ontwikkelingen. Het belang van goed en uitgebreid geschiedenisonderwijs moet zelfbewust en met overtuigingskracht naar voren gebracht worden. Voortdurend en zonder klagerige ondertoon, enthousiast en met de vanzelfsprekendheid die we ontleen aan de ervaringen in de klas. Er is steun voor geschiedenisonderwijs. Maar we moeten die steun wel zoeken en organiseren. Een vitale VGN is daarom net zo noodzakelijk als een in omvang en verspreiding groeiende *Kleio*.
Guus Peek

Advertentie uit *Kleio* jg. 1/nr. 1

WERELD IN WORDING

Novem

W. BEEMSTERBOER S. J., C. J. CANTERS, MR. A. C. HENNY,
MEJ. M. JACOBS, DR. J. A. J. JOUSMA, H. J. NANNEN,
DR. L. C. SUTTORP, G. J. DE VOOGD, DR. H. F. WESSELS

Deel I

PREHISTORIE, OUDHEID EN MIDDELEEUWEN
260 blz., 2e druk, geb. f 5,75

Deel II

NIEUWE GESCHIEDENIS
240 blz., geb. f 5,75

Deel III

VAN DE FRANSE REVOLUTIE TOT HEDEN
556 blz., 5e druk, geb. f 9,75

De auteurs zijn bij het schrijven van deze methode van de volgende beginselen uitgegaan:

- * aan de cultuurgeschiedenis is een grote plaats ingeruimd
- * de overlading met feiten en namen uit de politieke geschiedenis is vermeden door de stof te groeperen om een aantal kernen
- * aan de wereld buiten Europa is aandacht besteed.

De tekst is in grote en kleine letter gedrukt. De stukken in grote letter vormen een aaneensluitend geheel, dat in omvang geringer is dan de tot nu toe gebruikte leerstof. De gedeelten in kleine letter geven een toelichting of een uitbreiding van de stof.

De illustraties vormen een wezenlijk bestanddeel van de methode en sluiten nauw bij de tekst aan. De kaartjes zijn niet bestemd om een atlas te vervangen, maar kunnen bij het bestuderen van de les een steun voor de leerlingen zijn.

Een uitgave van

VAN GOOR ZONEN DEN HAAG

tere activiteit beloofde, bleek daar weinig van.

Wel was er in 1961 veel activiteit aan het geschiedenisfront buiten de vereniging vanwege de nog altijd bestaande plannen om het aantal uren te reduceren. Een aantal geschiedenisleraren had, buiten de VGN om, in verband hiermee een schrijven gericht aan de staatssecretaris van onderwijs met het verzoek het aantal uren geschiedenis niet te verlagen. In het najaar van dat jaar bracht een deputatie van hoogleraren een zelfde verzoek over. In februari 1962 – er is op dit punt weinig veranderd – was er nog geen reactie op beide verzoeken gekomen. Daarom stelden de leraren geschiedenis een adres op met dezelfde inhoud.

In Haagse kringen van geschiedenisdocenten, die zich centreerden rondom de methode *Novem* of die in de zogenoemde stijgbeugelgroep meededen, was er na drie jaar veel onvrede over het weinig krachtadig functioneren van het VGN bestuur. Hierover werd een vergadering belegd in de Haagse regio, waarbij ook de voorzitter van het bestuur, Van de Laar, werd uitgenodigd. Verzocht werd om meer dadendrang, maar resultaten bleven uit. Dit leidde ertoe dat op de jaarvergadering van 1962 door de ontevreden onder leiding van Jousma en Geurts een 'staatsgreep' werd gepleegd. Het bestuur werd verzocht plaats te maken voor dynamische jongeren. Die jongeren waren N. Maarsen en H. de Wolff, typische vertegenwoordigers van het Haagse geschiedeniswereldje. Op het moment van aantreden van dit nieuwe bestuur had de VGN 315 leden.

VERENIGING
VAN GESCHIEDENISLERAREN
IN NEDERLAND

BESTUUR:

L. J. M. VAN DE LAAR Voorzitter

H. SINNEMA Secretaris

P. Avontuurstraat 70 Breda, Telefoon 39713

J. MOORA Penningmeester

postrekening 882706 van de Rotterdamsche Bank, agentschap Lochem t.m.v. VGN

W. J. M. BOONEKAMP

DR. H. J. DE GRAAF - DR. A. F. MANNING - MEJ. A. E. REVERS

DR. R. REINSMAN (C.P.S.) - DR. S. B. ZILVERBERG (OSC)

Vacature (KPB)

CONTRIBUTIE:

f 10.— per kalenderjaar, het abonnement op 'Kleio' inbegrepen

LIDMAATSCHAP:

GEWONE LEDEN:

zij die een lesbevoegdheid in de geschiedenis bezitten en onderwijs geven
aan scholen voor v.h.m.o. of kweekscholen

BUITENGEWONE LEDEN:

zij die nog niet de wettelijke bevoegdheid hebben

Een eerste-graders club van mannen?

Tot aan de invoering van de Mammoetwet was er in Nederland uitsluitend een eerste-graads opleiding voor docenten geschiedenis. Het was slechts mogelijk geschiedenisleraar te worden via een universitaire opleiding of een MO-akte. Bij deze laatste studie was er geen sprake van A en B maar van eerste en tweede deel, zodat er geen tweede-graads opleiding bestond. Een LO-akte geschiedenis was er evenmin.

Het lidmaatschap van de VGN was voorbehouden aan hen, 'die een lesbevoegdheid in de geschiedenis bezitten en onderwijs geven aan scholen voor v.h.m.o. of kweekscholen'. Er was een buitengewoon lidmaatschap voor hen, 'die nog niet de wettelijke bevoegdheid hebben' (tot het geven van geschiedenis). Je moest dus bezig zijn met een (eerste-graads) studie.

Bij de invoering van de Mammoetwet kwam er een statutenwijziging, waarmee de mogelijkheid geopend werd voor MAVO docenten om ook lid te worden van de VGN. De VGN wilde graag de opleiding van deze nieuwe groep docenten op zich nemen en deed daarvoor ook een aantal voorstellen. De concurrentie met bestaande opleidingsinstituten als de Universiteit van Amsterdam was groot maar het lukte de VGN deze opleiding in handen te krijgen. B. Verhoog, die door ex-voorzitter Bouwsma de 'applicatie keizer' werd genoemd, zette deze cursussen op. In een viertal bijeenkomsten werden de cursisten voorbereid op een examen, dat gelijk stond aan een half LO-examen. Door het vertrek van Verhoog naar Zuid West Nederland kwam een eind aan deze drukbezochte cursussen. Binnen de VGN werden zijn activiteiten niet voortgezet.

Binnenkort verschijnt:

Stijgbeugel

Werkboekje voor het geschiedenisonderwijs

Deel 1 Oudheid en Middeleeuwen

Al geruime tijd is de zelfwerkzaamheid van de leerling een doel, dat zelden wordt bereikt. Gebrek aan passend materiaal is meestal de oorzaak.

In STIJGBEUGEL hebben acht geschiedenisleraren een aantal bijzonder veelzijdige werkstukken bijeengebracht, die stuk voor stuk in de praktijk hun waarde hebben bewezen.

De hoofdschotel bestaat uit historische leesstukken, elk gevolgd door een aantal vragen.

Daarnaast instructieve fotoreproducties en veel kaarten, waarop de leerling zelf zijn weg moet zoeken — zodat hij die weg nooit meer vergeet.

Vaak zijn het kleinigheden, die een boek tot een goed boek maken. Eén van die kleinigheden in STIJGBEUGEL is de doordachte indeling: vragen en opgaven staan altijd onder of naast het gegeven waarop ze betrekking hebben, waardoor hinderlijk heen en weer bladeren, dat de rust en concentratie stoort, wordt vermeden.

STIJGBEUGEL: een bescheiden, maar uiterst nuttig boekje, dat de geschiedenis perspectief verleent zonder te zwaar op het programma te drukken.

Gebonden f 2,95 / in de boekhandel verkrijgbaar

een uitgave van Van Goor Zonen Den Haag

kleio

nummer 7/89
pagina's 6 en 7

De vrouwelijke leden van het huidige bestuur.

Het bestuursbeleid is er sindsdien voortdurend op gericht geweest om de groep MAVO-docenten lid te laten worden van de vereniging. Lange discussies werden gewijd aan dit onderwerp en vele mogelijkheden werden bedacht om het lidmaatschap voor hen aantrekkelijker te maken. Het lidmaatschapsgeld moest lager, omdat MAVO-docenten minder verdienden. Daarbij gaven zij veel meer vakken en konden dus niet van alle vakverenigingen lid worden. Bij bestuursvacatures werd speciaal gezocht naar MAVO-docenten die een dergelijke functie mbieerden. Daarnaast werd er een speciale MAVO-commissie opgericht.

Door didactisch materiaal, speciaal geschikt voor MAVO-leerlingen, en artikelen over het MAVO-project en bijzondere activiteiten op MAVO-scholen trachtte de Kleio-redactie haar steentje bij te dragen. Toch constateerden oud-bestuurders van de VGN, Doky Verhagen en Harriët Mulkens, dat ondanks alles het rendement van deze inspanningen relatief gering is gebleven.

In het begin van de jaren tachtig werden de statuten nogmaals aangepast. Op het LBO werden in toenemende mate algemene vakken aangeboden, zodat het aantal docenten, dat les gaf in geschiedenis, toenam. Ook zij kregen nu de mogelijkheid om lid te worden van de VGN, maar voor hen golden de problemen van de MAVO-docenten in nog sterkere mate.

Behalve een club voor eerstegraders was de VGN de eerste vijftien jaar van haar bestaan een mannenclub. Onder de actieve geschiedenisdocenten die zich in bestuurs- of commissiewerkzaamheden manifesteerden of die in *Kleio* schreven waren nauwelijks vrouwen. De scheidende voorzitter van de VGN in 1967 stelde dat het voorzitterschap van de VGN een zware baan was, die 'veel aandacht en werkkracht van een man vraagt'.

Uitzondering vormde zuster Alix, een religieuze, die uit de historische kring van Til-

burg afkomstig was. Zij zag ondanks talloze werkzaamheden in 1966 kans te promoveren op 'Vrouwen XIX', een onderzoek naar vrouwelijke congregaties in de negentiende eeuw, vrouwengeschiedenis avant la lettre. Eind jaren '60 kwam er verandering. Doky Verhagen kwam in het bestuur en werd later de grote activiste in de didactiekcommissie. Betty Karremans en Marja Röder voerden het secretariaat. Joke Rijken werd de eerste vrouw in de Kleio-redactie en werd in 1979 voorzitter van de redactie. Harriët Mulkens fungeerde jarenlang als penningmeester. In 1987 werd besloten, dat bij de samenstelling van een nieuw bestuur evenwicht in de man-vrouwverhouding moest worden nagestreefd. Dit leidde tot een bestuur waarin, naast voorzitter Zonneke Matthee, nog drie vrouwen zitting kregen.

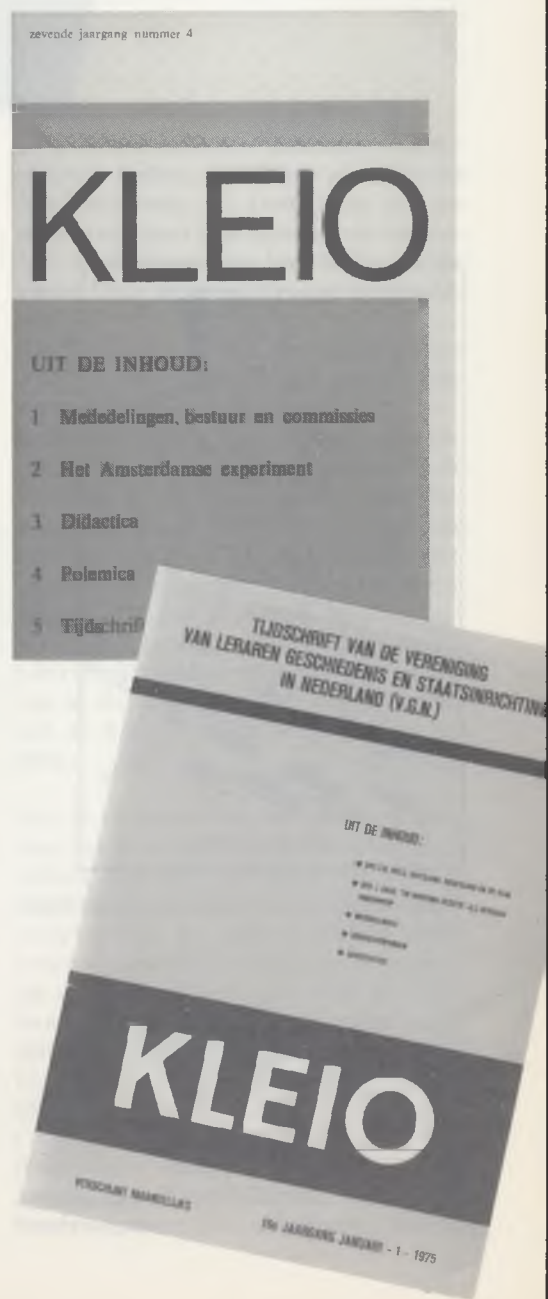
Kleio

De aspecten 'continuïteit en verandering' zijn binnen de VGN zeker aangetoond in het verenigingsblad *Kleio*. Vanaf het ontstaan is het onafgebroken verschenen. Uitvoering en oplage zijn echter aan veel veranderingen onderhevig geweest.

Op 1 september 1959 verscheen het eerste nummer. Het was het produkt van een eerbiedwaardige redactie die werd gevormd door drie gepromoveerde historici. Voorzitter van de redactie was A.F. Manning, de anderen waren S.B.J. Zilverberg en R. Reinsma. In de eerste jaren verscheen *Kleio* met drie nummers per jaar. De opzet ervan was tweeledig: het wilde zich zowel op wetenschappelijk als op didactisch terrein bewegen. Namen als Fontaine en Beetsma duiken vanaf de eerste nummers op. Trots was de redactie toen eind 1961 Manning tot hoogleraar in Nijmegen werd benoemd.

In 1962, toen het rommelde binnen de VGN, stelde de redactie zich beschikbaar om 'te voorkomen van een monopolie positie te worden beticht'. De oude redactie kondigde

de vernieuwing nog aan en schreef: 'Er wordt door ons actieve Dagelijks Bestuur gewerkt'. Daarna werd de redactie meteen vernieuwd.

In 1964 besloot de toenmalige redactie zeer ambitieus met zes nummers per jaar te gaan verschijnen. Gedurfd, want de oproep om kopij – ‘*Mag de redactie nog eens een beroep doen op u veler medewerking?*’ – stond er nogal eens in. Niet alleen de verschijningsfrequentie getuigde van redactionele ambitie, het blad zou zich moeten ontwikkelen tot de Nederlandse evenknie van ‘*Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*’. Dit maandblad van het Verband der Geschichtslehrer Deutschlands lag de eerste redactie nauw aan het hart. In het allereerste nummer van *Kleio* werd dit tijdschrift al besproken.

Vanaf het begin stelde het bestuur zich voor in ruime mate gebruik te maken van *Kleio* om de leden te informeren. Dit bleef een beleidspunt van nagenoeg ieder VGN-bestuur, maar men is steeds weer in goede bedoelingen blijven steken. Telkens werd een begin gemaakt met rubrieken als ‘van de bestuurs-tafel’, ‘uit het bestuur geklapt’ en gewoon ‘bestuursmededelingen’. Zelden wist men het langer dan driemaal vol te houden. Eind van de zeventiger jaren was er zelfs sprake van een totale stilte van bestuurszijde. Volgens Bouwsma lag dat aan de toenmalige redactie, ‘*die een semi-wetenschappelijk blad op Havo-niveau*’ uitbracht en weinig mogelijkheden bood voor verenigings-nieuws.

In de begintijd was *Kleio* duidelijk een blad waarin uitgebreid door historici, leden of niet-leden, werd gediscussieerd. Het eerste grote onderwerp, dat uitgebreid ter sprake kwam, was de vraag of er niet veel meer aan hedendaagse (het woord contemporain werd niet genoemd) geschiedenis moest worden gedaan. Vooral Lou de Jong ontpopte zich als groot voorstander, waarbij uiteraard de nadruk op de Tweede Wereldoorlog kwam te liggen. Volgens De Jong wisten de leerlingen veel te weinig over deze oorlog en kwam dat omdat de leerboeken op dit punt volstrekt onvoldoende waren. Deze mededeling zorgde zowel binnen als buiten VGN kringen voor de nodige opschudding.

Voorzitter Maarsen en zijn secondant de Wolff bezochten de Jong. In dat gesprek werd duidelijk dat niet het middelbaar onderwijs, maar het lager onderwijs was bedoeld. Uiteindelijk bleek dit dus een storm in een glas water. Toch was het bezoek waardevol, omdat tijdens dit gesprek het idee van de ‘Tweede Wereldoorlog doos’ ontstond. Docenten konden in het vervolg op aanvraag bij het Instituut voor Oorlogsdokumentatie beschikken over authentiek historisch bronmateriaal.

Manning en Geurts waren binnen de VGN de grote voorstanders van moderne geschiedenis. In 1965 mengde Lea Dasberg zich

door middel van de veertiende stelling van haar proefschrift in de discussie. Hierin poneerde zij: ‘*Het uitweiden over de Tweede Wereldoorlog is niet het aangewezen middel tot het wekken van historisch bewustzijn bij de schoolgaande generatie en werkt bovendien op gevaarlijke wijze op de sensatie-zucht en de gevoelens van valse romantiek bij de leerlingen*’.

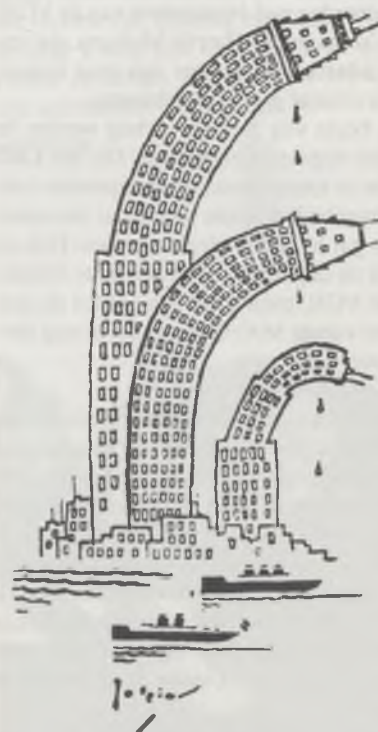
Zij vond dat er vaak veel te uitgebreid over de Tweede Wereldoorlog werd lesgegeven en daardoor verdwenen de tijd ervoor en erna uit het gezichtsveld. Daarbij dwongen de ouderen de leerlingen te reageren en te denken op een wijze, die zij gepast vonden, maar die weinig te maken had met de vrijheid van meningsuiting. Het was allemaal nog te beladen. Zeer veel kranten in die tijd mengden zich in deze discussie, in *Kleio* werd het allemaal breed uitgemeten.

In de CEGES-Kleio's verschenen voor het eerst historische cartoons.

GEVAARLIJK WATER

Manhattan in mineur

In 1964 begon men met de eerste serie *Kleio* Didactica. Er werd voor dit doel een aparte raad van beheer ingesteld. Men stelde zich voor deze didactica's twee tot drie maal per jaar te laten verschijnen. Geurts werd de schrijver van de eerste, waarin hij onder de titel 'De thematische methode in het geschiedenis onderwijs' een pleidooi hield voor deze andere benadering van geschiedenis in de klas: een onderwerp dat de discussie in de *Kleio*-kolommen in die tijd ook nogal beheerste. Er zouden nog enige didactica's verschijnen, onder andere van de hand van Fontaine, waarna deze serie een stille dood stierf.

In 1966 werd besloten dat *Kleio* voortaan met tien nummers per jaar zou uitkomen. Inmiddels was er een commissie doelstellingen binnen de VGN ingesteld en de discussie over de ideeën van deze commissie vulden de pagina's in *Kleio*. Daarnaast werden er in die tijd bijzonder veel recensies afgedrukt, en niet altijd tot genoegen. De recensie van J. Meijer onder de titel 'Historiografie of Belletrie' over 'Ondergang' van J. Presser was er een die heel wat reacties opriep. Hierin viel Meijer dit werk aan op de keuze van het bronnenmateriaal. Presser maakte gebruik van 'letterkundigen, domme en begaafde dagboekschrijvers', 'rijp en groen, kriskras door elkaar'. Ook woordkeus en illustratiemateriaal werden als effectbejag van de hand gewezen. Aan het eind van de ruim 14 bladzijden lange recensie, een samenvatting van een eerder gehouden referaat, gaf hij met een citaat van Cicero zijn mening over het bestseller karakter van het boek: 'vertrouw nooit op het oordeel van de massa.'

Er volgde binnen en buiten de vereniging scherpe kritiek op het beleid van de redactie, die 'met grote meerderheid' beslist had het artikel te plaatsen. In een brief protesteerden M.C. Brands en J. Haak tegen de publikatie en Han Lammers wijdde er in de Groene Amsterdammer een artikeltje aan. Hij maakte zich zorgen dat door 'het invloedrijke instituut van de vereniging van geschiedenisleraren' (circa 700 leden in 1966) de benaderingswijze van Meijer gemeengoed zou kunnen worden op middelbare scholen. De redactie moest zich voor de plaatsing van dit stuk 'genereren'.

Tien nummers vullen in 1969 was niet gemakkelijk. Er werd door de redactie steeds geklaagd over een tekort aan kopij. De *Kleio*'s uit die tijd verschilden sterk van de huidige. Er stond onder het kopje 'wetenschappelijk' een vakinhoudelijk artikel in, daarnaast was er een zogenoemd didactica-artikel. De omvang bedroeg ongeveer twintig pagina's, het formaat was A5 zonder illustraties. Zeker de helft van de kopij bestond

Themanummers

uit recensies en tamelijk uitvoerige discussies, geschreven door een vrij kleine groep actieve (mannelijke) leden.

De jaren '70

In het eind van de jaren zestig waren er naast de discussie over de doelstellingen, nog twee belangrijke onderwerpen die de kolommen van *Kleio* vulden. In de eerste plaats was dat de kwestie van de opleiding tot geschiedenisdocent, daarnaast de resultaten van de eerste commissie, die zich had bezig gehouden met de mogelijkheid van een nieuw schriftelijk eindexamen. Dit onderwerp kwam in 1967 voor het eerst ter sprake en zou daarna ook niet meer verdwijnen.

In de loop van de jaren zeventig werden de *Kleio*'s buitengewoon volumineus, omdat de staatscommissie, die belast was met het onderzoek naar de mogelijkheid van een centraal schriftelijk examen, de CEGES, veel – gesubsidieerde – ruimte voor zich opeiste. Van de experimentele eindexamens van de CEGES werd naast de gebruikelijke stofomschrijving, een grote hoeveelheid authentiek bronmateriaal als werkmateriaal gepubliceerd in *Kleio*. Na afloop van het examen volgde een uitgebreide evaluatie.

Behalve de inhoud van *Kleio*, gaf ook de samenstelling van de redactie reden tot protest. In 1979 agerde Piet Fontaine hertegen. Hij protesteerde tegen de coöptatie van de redactie, die zijn uitbreiding geheel zocht in

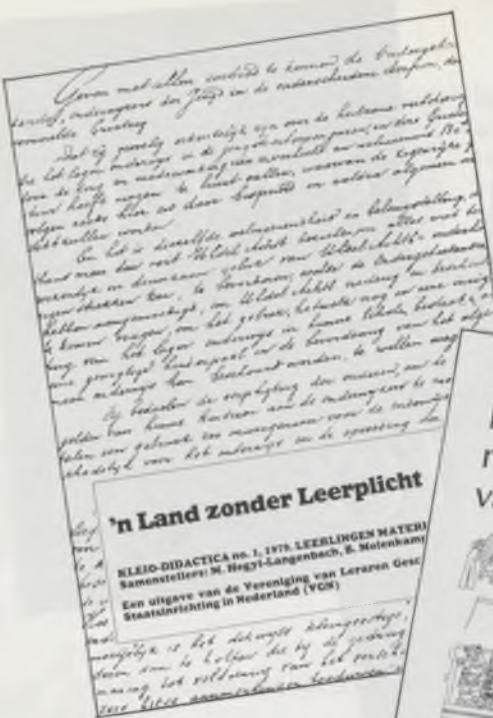
de 'Utrecht Connection'. Bestuur en jaarvergadering hielden zich in dit jaar intensief met *Kleio* bezig. Er kwam zelfs een bestuurswaarnemer in de redactie; een functionaris die slechts een jaar heeft bestaan en die vanuit *Kleio* met veel argwaan werd bekeken.

Uit die tijd dateert ook een redactiestatuut waarin de onafhankelijkheid van het blad wordt gewaarborgd.

In de jaren tachtig werd gekozen voor een A4 formaat. Er kwam een illustratie op de voorkant, die relatie vertoonde met het belangrijkste artikel of het thema. Inhoudelijk nam het aantal wetenschappelijke artikelen toe en verder verschenen er themanummers, bijvoorbeeld over lokale en regionale geschiedenis, techniek, geschiedenis in het LBO en het basisonderwijs en twee over 'het vak ter discussie'. In 1985 werd begonnen met de *Kleio*-krant, de meest gelezen rubriek.

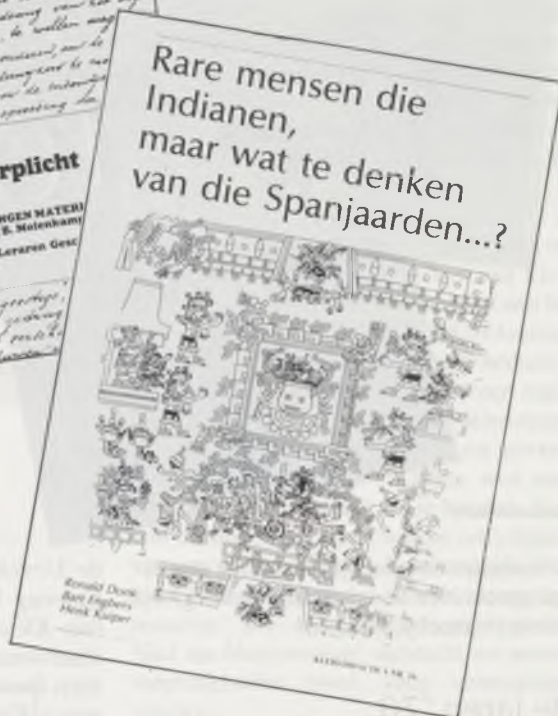
Ook in dit decennium bleven de eindexamens een bron voor kopij. Na de officiële instelling van een schriftelijk eindexamen ging er geen jaar voorbij of er werd danig gemopperd over de onderwerpskeuze en de kwaliteit van stofomschrijving en examen. De onderwerpskeuze voor 1990 en 1991, vrouwengeschiedenis, gaf hiervan enige aardige voorbeelden. De vraagstelling bij dit examen zal ook wel weer de nodige kopij opleveren.

Naast *Kleio* verscheen er sinds 1979 een nieuwe serie *Kleio*-didactica, waarvan inmiddels nummer 16 is uitgekomen. In deze

'n Land zonder Leerplicht

KLEIO-DIDACTICA no. 1, 1978. LEERLINGEN MATERIE
Samenstellers: M. Hegyi-Sangenbach, E. Molenkamp
Een uitgave van de Vereniging van Leraren Geschiedenis
Staatsinrichting in Nederland (VGN)

didactica's nieuwe stijl zijn schitterende voorbeelden van lesmateriaal te vinden. De boekjes worden tegen kostprijs verstrekt en er is veel van verkocht. Op den duur vond men ondanks de lage prijs de didactica's toch te kostbaar. Ook de omvang was voor menigeen te groot. Daarom is de redactie begonnen met een mini-serie.

De relatie tot de overheid

Vanaf het ontstaan van de VGN was het duidelijk dat de vereniging op gespannen voet moest verkeren met de overheid. Nog onlangs verzochtte een ambtenaar in Zoetermeer dat historici toch zulke lastige mensen zijn. Maar die 'boze' overheid vormde wel de externe prikkel voor de vereniging.

Al in het jaar van ontstaan moest actie ondernomen worden tegen Den Haag, waar plannen bestonden om het vak geschiedenis uren te laten inleveren. Een werkgroep werd door het ministerie van onderwijs aan het werk gezet met als doelstelling, dat 'het onderwijs rekening moest houden met maatschappelijke eisen'. Het resultaat was het Bilderberg-rapport, waarin een forse urenreductie voor geschiedenis op het gymnasium werd bepleit.

In *Kleio* werd tot actie opgeroepen met als argument dat het middelbaar onderwijs toch een voorbereiding tot de wetenschap was en daarvoor was historische scholing nodig. Een tweede argument werd ingegeven door de angst dat animo voor de studie geschiedenis aan de universiteit zou verminderen wanneer het urental terugliep. Onbekend maakt immers onbemind. Een angst, die voor de jaren zeventig beslist ongegrond bleek.

In april 1963 werd een memorandum verstuurd door de docenten didactiek der geschiedenis aan de toenmalige staatssecretaris van onderwijs, prof. dr. H. H. Janssen. In dit memorandum werd gesteld dat men zich de kritiek op het geschiedenisonderwijs, te veel droge feitenkennis, had aangetrokken. Daarom juist hadden geschiedenisdocenten zich verenigd in de VGN om met nieuwe en beter verantwoorde methodes de leerlingen tot werkelijk historisch inzicht te brengen. Het zou, volgens de opstellers van dit stuk, bijzonder jammer zijn wanneer door de geplande urenvermindering deze poging tot onderwijsvernieuwing werd doorkruist. Alle hoogleraren geschiedenis hadden zich achter dit memorandum van didactici geschaard.

Helaas bleek dat alle argumenten hadden gefaald, want met de komst van de Mammoet werd het aantal uren fors terug gebracht. In de brugklas werd het uren aantal gehalveerd en in de bovenbouw werd het een keuzevak. Daar de werkgelegenheid voor docenten ook in die tijd niet rooskleurig was, mocht die niet verder worden aangetast. Al in 1965 vroeg men zich in *Kleio* zorgelijk af: 'Is er nog een maatschappelijke functie voor jonge historici?'

De overheid nam ook vaak beslissingen zonder de VGN er voldoende in te kennen. In maart 1967 werden er brieven verstuurd naar de onderwijscommissie van de Tweede Kamer en de Eerste Kamer uit protest tegen het verzoek om een deskundige te leveren voor de programcommissie voor de opleiding voor docent geschiedenis en staatsinrichting. Vooraf was er geen overleg geweest over de structuur van het een en ander. Er bleek alleen meegepraat te mogen worden over de inhoudelijke invulling. De VGN besloot geen deskundige te leveren, ondanks de verzekering van de staatssecretaris dat er wel degelijk mogelijkheden waren om over de structuur te spreken. Een bijzondere ledenvergadering was het met het bestuur eens en maakte van deze bijeenkomst gebruik om de Raad van Leraren een brief te sturen, waarin geprotesteerd werd tegen de taakverzwaring van docenten door de Mammoetwet.

Ook het besluit van 27 september 1965 om

kleio

in 1967 met een nieuw eindexamenprogramma te starten viel niet geheel in goede aarde. Wel was dit onderwerp in de VGN uitgebreid besproken en bestond er concrete voorstellen, die er veel gelijkenis mee vertoonden. Toch werd het Koninklijk Besluit niet vooraf gegaan door het toegezegde overleg met de inspecteur-generaal H. Goote.

Op 16 december 1967 was er opnieuw paniek. Er gingen geruchten dat men in Den Haag van plan was door middel van een Algemene Maatregel van Bestuur een schriftelijk eindexamen geschiedenis in te voeren. 26 leden hadden om dit gevaar te keren een bijzondere ledenvergadering bijeen geroepen. Op zo'n moment leefde de vereniging weer volop. C.L.A. Daniëls, destijds secretaris van de VGN, merkte op dat het bestuur doorgaans was gewend aan matig bezochte jaarvergaderingen. Nu was er een grote opkomst omdat 'oekases de leraren niet onberoerd laten'. Er was een algemene afkeer van 'geringeloor'. Het gevaar werd echter afgewend. Voorzitter en secretaris gingen op bezoek bij Goote. Er werd besloten tot de instelling van een commissie onder voorzitterschap van Maarsen die doelstelling en vormgeving voor een schriftelijk eindexamen geschiedenis moesten onderzoeken.

Het besluit om geschiedenis niet langer verplicht te stellen voor gymnasium alfa werd ook weer buiten de VGN om genomen. Er volgde een furieuze reactie waarin uiteen werd gezet dat een klassieke vorming zonder geschiedenis onmogelijk is. Over

verandering gesproken: heden ten dage sluiten de vakken geschiedenis en latijn elkaar op menige school om roostertechnische redenen uit.

In 1979 werd door de toenmalige staatssecretaris De Jong, ondanks negatief advies van de VGN, besloten een centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis in te voeren. Wel werd er aan de bezwaren tegemoet gekomen door het mogelijk te maken dat elke school zijn eigen examen kon vervaardigen. Een regel die in praktijk een dode regel bleek te zijn.

De toenmalige voorzitter, Jan Bouwsma, was als VGN man geen voorstander van een centraal schriftelijk examen, maar als NGL bestuurder wel. Daar was men namelijk van mening dat er zo objectief mogelijk geëxamineerd moest worden. Geschiedenis mocht geen uitzonderingspositie innemen. Deze houding werd hem door menig lid niet in dank afgenomen. Naast de toenemende drukte van Bouwsma als secretaris van het hoofdbestuur van het NGL maakten de verschillende standpunten van VGN en NGL over het schriftelijk examen geschiedenis zijn aanblijven als voorzitter onmogelijk. Hij koos voor het NGL en verdween uit de VGN.

In de tachtiger jaren werd er door het bestuur veel gedaan om de relatie met Den Haag te verbeteren. Bouwsma klaagt dat de bestuurlijke onervarenheid in zijn periode (1978 – 1981) er toe leidde dat er te weinig geregeld kon worden. Men kwam op het ministerie niet in contact met die ambtenaren die werkelijk iets te zeggen hadden. Zijn opvolger (oud-voorzitter) Maarsen wilde dit graag

...pogingen tot een betere verhouding...

Geef maatschappijleer een kans en houd geschiedenis actueel!

De dynamiek van het hedendaags gebeuren zoekt u tevergeefs in leerboeken, maar u vindt deze wel in Keesings Onderwijsbladen

Keesings
Reflector

Keesings
Blikopener

Keesings
Antenne

Bronnen van voortdurend nieuwe en actuele informatie met beschouwingen voor de vakken geschiedenis en maatschappijleer.

Samen met Keesings Woordenboek voor maatschappijleer en economie vormen deze bladen een bruikbare methode voor maatschappijleer.

Advertentie uit 1977.

anders en ging na zijn aantreden als voorzitter onmiddellijk op kennismakingsbezoek bij staatssecretaris van Onderwijs Ginjaar-Maas, die hij nog kende uit de tijd dat zij samen docent waren in Rijswijk.

In 1984 kreeg Maarsen de opdracht om als voorzitter van de commissie Herstructurerend Eindexamen Geschiedenis (HEG) een nieuw programma voor de eindexamens te ontwerpen. Na een uitgebreide discussie in de vereniging werd een voorstel aan de staatssecretaris voorgelegd. Het omvatte zowel de vakonderdelen geschiedenis als staatsinrichting.

Een levensgroot probleem werd daarmee duidelijk. De commissie die zich bezig had gehouden met het leerplan voor het vak maatschappijleer bleek met politieke vorming heel wat staatsinrichting in zijn pakket te hebben gestopt. Hierdoor was er in ruime mate sprake van overlapping tussen de beide vakken.

In de Tweede Kamer werd een oplossing voor dit probleem gezocht door voor te stellen dat geschiedenis de wording mocht behandelen en maatschappijleer de werking. Gelukkig wist J. Brouwer, de staatsinrichtingsdeskundige in de commissie HEG, duidelijk te maken, dat dat een onaanvaardbare verschraling van het vak zou betekenen. Ginjaar-Maas zag zich gedwongen van deze optie af te zien en naar een andere oplossing te zoeken. In opdracht van haar werd toen overleg gepleegd tussen een delegatie van de besturen van de NVLM, de vereniging van

maatschappijleerdocenten, en de VGN om tot een verdeling van de leerstof te komen. Zoals bleek een onmogelijk karwei, want het resultaat van dit overleg werd door beide besturen afgewezen. Wel kreeg de staatssecretaris door het VGN bestuur enige praktische oplossingen aan de hand gedaan. Het huidige bestuur heeft deze zaak in augustus 1988 uitgebreid met haar besproken. Erna werd het, tot op heden, stil.

Maatschappijleer

In 1963 was er een conferentie maatschappijleer in het Kupersoord te Amersfoort. De waarnemers van de VGN meldten dat er geen enkele behoefte bij de voorstanders van dit vak was voor leerboeken of examineerbare stof. Er bestond geen exacte stofomschrijving voor maatschappijleer.

Vanaf dit moment is maatschappijleer de gemoederen in de VGN danig gaan bezighouden. Het was natuurlijk een concurrent, maar toch ook een verwant vak en dat maakte het moeilijk de juiste houding er tegenover te vinden. In 1966 werd er in het kader van de Raad van Europa een conferentie gewijd aan geschiedenis en maatschappijleer. Het was de tijd van de eerste Europa-golf en er werd veel gedacht en geconferend in Europees verband. Men dacht toen zelfs over een Europees leerboek geschiedenis. Aan het eind van deze conferentie werd een aantal aanbevelingen gedaan die het dubbelhartige in de houding van geschiedenisleraren bevestigden. Het werd van belang geacht dat beide vakken gescheiden zouden worden gegeven, maar wel door dezelfde (geschiedenis) docent. De geschiedenisdocenten waren, volgens de aanbevelingen, bij uitstek geschikt om dit vak te doceren, maar wanneer er een aparte opleiding moest komen, moest geschiedenis een essentieel bestanddeel van deze studie vormen.

Het negende *Kleion*nummer van dat jaar was geheel gewijd aan maatschappijleer in de Mammoet. In 1967 schreef Langeveld een positief artikel waarin hij stelde dat dit vak geruisloos door de wetgever was geïntroduceerd en dat wij er voor moesten zorgen dat het niet geruisloos weer zou verdwijnen, omdat er geen duidelijke stofomschrijving bestond. De schrijver was er gelukkig mee, dat het vak niet apart aan de universiteiten werd gedoceerd.

In 1968 zag men in de Kamer concrete invulling voor het vak. Er moest vredesonderwijs worden gegeven, maar pleiters als Algra (AR) en Van Hulst (CHU) en staatssecretaris Grosheide waren het er over eens dat dit stofonderdeel zowel bij geschiedenis als maatschappijleer thuis hoorde.

kleio

nummer 7/89
pagina's 12 en 13

In 1975 was de dreiging van maatschappijleer onmiskenbaar. De toenmalige minister van onderwijs Van Kemenade wilde maatschappelijke vorming als vak introduceren en geschiedenis hierin op laten gaan. De VGN reageerde hierop met de brochure 'Afrekenen met 1600' waarin duidelijk werd gemaakt waarom geschiedenis zijn eigen identiteit moest behouden. De brochure werd door een uitgebreide perscampagne begeleid om de beleidmakers er van te overtuigen dat geschiedenis een nuttig vak was.

Toch werd de positie ten opzichte van maatschappijleer steeds benarder. Bouwsma kenschetste de NVLM in die tijd als 'een rotclub, die niet hoorde te bestaan'.

In 1977 kwam de NVLM met een raamleerplan voor maatschappijleer. Hieruit bleek, dat historische ontwikkelingen een onmisbaar onderdeel van het vak maatschappijleer vormden, maar dat het vak desondanks uitsluitend gegeven zou moeten worden door sociologen, politicologen en cultureel antropologen. Uiteraard reageerde de VGN bij monde van N. Maarsen, die hatelijk opmerkte, dat: 'De geweldige bloei der sociale wetenschappen nauwelijks enig sturende betekenis voor oplossing van maatschappelijke problemen heeft.' Daarnaast werd door de VGN benadrukt, dat historici een rol hebben gespeeld bij het ontstaan van het vak maatschappijleer en dat aangetoond diende te worden, waarom zij dit vak niet langer zouden mogen geven.

In 1984 ontstond er paniek in de gelederen van de VGN, toen uit de krant vernomen werd, dat er plannen bestonden om staatsinrichting onder te brengen bij het vak maatschappijleer. De staatssecretaris mevr. Ginjaar-Maas stelde de VGN maar met moeite gerust met de mededeling, dat hierover pas na 1990 zou worden beslist. In 1985 stelde het bestuur op de jaarvergadering nadrukkelijk vast, dat loskoppeling van staatsinrichting en overheveling naar maatschappijleer niet bespreekbaar was.

De lobby van de NVLM voor een eigen centraal schriftelijk eindexamen maatschappijleer had uiteindelijk succes. In 1987 werd met een experimenteel centraal schriftelijk eindexamen maatschappijleer gestart. In 1990 zal het een officieel eindexamen vak geworden zijn.

Toch was de onderlinge relatie zo dat er een overlegstructuur mogelijk is. Sinds 1984 staat er overleg tussen de mens- en maatschappijvakken, het zogenaamde OMEGA overleg. Eenmaal per twee maanden komen afgevaardigden van de besturen van NVLM, KNAG (aardrijkskunde), VECON (economie) en de VGN bijeen om te zorgen dat onderlinge communicatie gewaarborgd blijft.

Tot een werkelijke goede relatie met de NVLM heeft dit overleg niet geleid.

In het voorstel over de basisvorming (1987) kwam maatschappijleer niet voor en kregen de andere mens- en maatschappijvakken de opdracht onderdelen van het vak maatschappijleer in hun eindtermen te verwerken. Uiteraard was NVLM met deze gang van zaken niet eens en bleef naar wegen zoeken om zelf een plaats in de basisvorming te krijgen. Uiteraard zou dit ten koste gaan van geschiedenis, dat immers het meeste maatschappijleer in zijn pakket had.

Een centraal schriftelijk examen geschiedenis?

Als één onderwerp de gemoederen in de VGN heeft bezig gehouden dan was het wel de mogelijke invoering van een schriftelijk examen geschiedenis geweest. In verband met dit onderwerp werd zelfs de stem van de leerling gehoord, iets wat verder bij de vereniging maar zelden was vertoond, uitgezonderd een aantal uitspraken van leerlingen over moderne geschiedenis in het begin van de zestiger jaren en de resultaten van de commissie Vwo/Havo over geschiedenis in het Havo in 1987.

Nadat de interne commissie onder Maarsen de mogelijkheden onderzocht had, werd een staatscommissie ingesteld met de opdracht de mogelijkheid van een centraal schriftelijk examen geschiedenis te onderzoeken. Volgens Bouwsma was zo iets altijd mogelijk en was de opdracht eigenlijk een retorische vraag.

Men had het paard van Troje in feite binnen gehaald. De CEGES toog aan het werk en tot ongenoegen van het toenmalige VGN bestuur, onder voorzitterschap van J. Drewes, had men geen enkele greep op de gang van zaken. De voorzitter van de CEGES, C.M.H. Bosch – die volgens Bouwsma 'wist hoe de hazen liepen' – handelde vrijwel geheel autonoom.

Inmiddels beheerste de discussie over het examen de hele vereniging en er ontstond een onaangename sfeer. Er was een werkgroep van enthousiaste geschiedenisdocenten, de WEG, die het examen uiterst fel bestreed. Zij verscheurden demonstratief proefexamens en op jaarvergaderingen roerden zij zich hevig. Verwijten gingen over en weer, uiteindelijk dreigde er een schisma, ondanks de vrij algemene afwijzing van een dergelijk examen.

De discussie spitste zich niet alleen toe rond de vraag of er een centraal schriftelijk examen moest komen, ook de stofkeuze voor een dergelijk examen hield de gemoederen bezig. Moest er gewerkt worden met the-

ma's of koos men voor een globale periode? Ook de vraag of de stofomschrijving voor alle afdelingen hetzelfde moest zijn werd verschillend beantwoord. In het bestuur van die periode bestond er over deze kwesties ook geen eensluidende mening.

De vrij plotselinge beslissing van staatssecretaris De Jong ten gunste van een centraal schriftelijk examen heeft de club weer verenigd; de vijand kwam van buiten. Helaas verloren de actieve WEGers hun belangstelling voor de vereniging, nadat een poging om een plek in het bestuur te krijgen op niets was uitgelopen.

Nog elk jaar is het examen goed voor ingezonden brieven in *Kleio* en tal van brieven aan het bestuur. Op de door de VGN georganiseerde normenvergaderingen is telkens weer de ontevredenheid met het examen te merken. Bij het afgelopen examen bleek uit een enquête onder eindexamen kandidaten gehouden door Maurice De Hond, dat het examen geschiedenis behoorde tot die examens die door leerlingen het moeilijkst gevonden werden. Overigens is het aantal onvoldoendes voor het schriftelijk examen doorgaans uitzonderlijk laag.

De opleiding

Het onderwerp scholing, bijscholing en nascholing heeft veel tijd en energie gevergd van de VGN. Al in een van de eerste nummers van *Kleio* verschenen artikelen over mogelijkheden om op een andere manier les te geven. Op de universiteiten was destijds nauwelijks sprake van een opleiding tot docent geschiedenis. Het vak didactiek bestond nauwelijks.

Voor 1959 was er voor docenten geschiedenis alleen de mogelijkheid zich jaarlijks op dit gebied te laten bijscholen op de didactiekconferenties georganiseerd door de drie landelijke pedagogische centra, de zogenaamde Pietersbergconferenties. Deze vonden plaats op vrijdagmiddag en zaterdagmorgen, dus tijdens schooltijd.

In de vijftiger jaren was nascholing een item dat ook buiten de geschiedeniskring druk bespreekt werd. Reeds in 1958 verscheen er in het blad *Universiteit en Hogeschool* een artikel van de hand van prof. dr. E.M. Uhlenbeck. Daarin stelde hij, 'Het was namelijk bepaald onverantwoord dat zij, die eenmaal met goed gevolg een examen hebben afgelegd, daarmee een bewijs van geschiktheid ontvangen, geldig voor de rest van hun leven.' Daarna werd er vanuit de wereld van het hoger en universitair onderwijs voortdurend op dit aanbeeld gehamerd.

In 1962 was iedereen het eens over het belang van post-academiaal onderwijs. Inmid-

dels had het VGN bestuur niet stil gezeten. Men vond dat juist historici met hun onoverzienbare stof hun vak moeilijk konden bijhouden, te meer nu er in toenemende mate gevraagd werd om contemporaine geschiedenis. Vandaar dat er in 1962 begonnen was met een proef om in een twaalfstal steden nascholingscolleges te geven. Men koos speciaal voor dit regionale principe om de collega's het reizen zo veel mogelijk te besparen. Onder leiding van VGN-bestuurder en *Kleio*-redactielid H.J. Nannen werd een aparte PA-commissie in het leven geroepen, die voor elk van de twaalf steden een apart kringbestuur opzette. Ook toen al bleek het geen gemakkelijke taak alle vacatures te vullen. Zo'n 200 docenten deden aan deze eerste gesubsidieerde colleges mee, een groot succes. In de hoogtijdagen waren er zo'n 550 geschiedenisdocenten, die zich zo'n vier maal per jaar door klinkende namen lieten bijscholen. Nagenoeg alle aan de universiteiten verbonden historici gaven college over uiteenlopende onderwerpen.

Helaas kwam er een eind aan deze colleges toen het ministerie besloot de subsidiekraan ervoor te sluiten. De VGN was in 1978 niet bij machte deze ontwikkeling te keren en gezamenlijke actie met andere 'vak'verenigingen werd niet overwogen. Erna begon de onoverzichtelijkheid op het gebied van de nascholing steeds meer toe te nemen, onder andere door het feit dat Zoetermeer steeds weer nieuwe oplossingen bedacht. Na het geld naar de initiële opleidingen te hebben gebracht, lijkt de voorkeur nu weer uit te gaan naar subsidies aan de scholen in het kader van de lumpsumfinanciering. In ieder

geval heeft de invoering van de HOS (de nieuwe salarisstructuur voor onderwijsgeven) er toe geleid, dat nascholing niet langer een vrijwillige aangelegenheid is. Er moet worden nageschoold om onderwijs carrière te kunnen maken. Professor Uhlenbeck heeft toch zijn zin gekregen.

Om het gebrek aan didactische opleiding aan de universiteiten en MO opleidingen te compenseren werd in december 1965 gestart met een seminarium voor jonge geschiedenisdocenten. Wanneer men nog niet langer dan vijf jaar had les gegeven, was men op deze seminaria welkom. Een van de 17 aanwezige jonge docenten op het eerste seminarium was L. Dalhuisen. Dit seminarium is onder de bezielende leiding van P. Gieles blijven bestaan tot het eind van de zeventiger jaren. Inmiddels is de didactische opleiding aan universiteit en hogeschool sterk verbeterd. Maar misschien nog belangrijker voor het verdwijnen van de seminaria was de invoering van de vakantiespreiding, waardoor het niet langer mogelijk bleek een week aan het eind of het begin van de grote vakantie ervoor te gebruiken.

In 1968 werd door de VGN een discussienota betreffende de opleiding tot geschiedenisleraar uitgebracht. Deze maakte veel reacties los: alle hoogleraren mengden zich in de discussie. In het voorjaar van 1969 kwam *Kleio* met een speciaal nummer, samengesteld door Geurts, Maarsen en de Wolff, waarin alle reacties waren gebundeld. Over de pakketkeuze van de toekomstige geschiedenisleraar deed Manning hierin een

De toogdag van NHG en VGN op 14 april 1987: grote onderlinge verschillen...

kleio

nummer 7/89
pagina's 14 en 15

opvallende uitspraak: 'Op het ogenblik heb ik het liefst beta's. Als er wat genoemd moet worden, dan eerder alle talen bijvoorbeeld dan geschiedenis'.

Tot op heden is het standpunt van de universitaire docenten over de keuze van geschiedenis en staatsinrichting in het eindexamenpakket helaas niet gewijzigd.

De jaarlijkse didactiekconferenties vormden een hoogtepunt in het verenigingsleven. De deelnemerslijsten tonen aan dat er op een grote opkomst kon worden gerekend van een tamelijk vaste kern van enthousiaste VGNers. Na de gezamenlijke pedagogische centra kwam de organisatie in handen van de didactiekcommissie, later didaktiviteiten commissie genaamd. De onderwerpen die daar ter sprake kwamen liepen uiteen van de discussie over de doelstellingen van het vak tot de eindexamenproblematiek, van het gebruik van het medium film in de klas tot de inrichting van een vaklokaal voor geschiedenis. Dit laatste onderwerp bleek ook nogal eens goed voor kopij voor *Kleio*.

De vereniging kwam in een soort identiteitscrisis toen besloten werd dat de subsidies voortaan naar de initiële opleidingen zouden gaan. In een gemeenschappelijk beraad van zogenoemde 'hodogs' (hoofddocenten geschiedenis) werd bij toerbeurt een universiteitsstad met onderwerp vastgesteld. Aanvankelijk liep dit niet onprettig, maar het overleg stokte, de toerbeurt verviel en het predikaat VGN drukte nauwelijks nog enige inbreng van de vereniging uit. Vandaar dat er in 1989 werd besloten de volgende didactiekconferentie in eigen beheer te organiseren, met eigen, goedgekeurde nascholingscertificaten.

Was er binnen de VGN nu sprake van een 'terreur der didactici', zoals Bouwsma het stelde? In ieder geval bleek de didactiek een van de ontstaans- en bestaansgronden voor de VGN. Tegen het eind van de jaren zeventig was er duidelijk sprake van een didactivering van het geschiedenisonderwijs. De concurrentie die ontstond tussen activiteiten als *Kleio Didactica* en 'Geschiedenis in de

Klas' wijzen daar op. Ook de ernstige vermaning die de didactici voor een of andere didactiekconferentie meekregen dat zij of hun mond moesten houden of niet gewenst waren spreekt in dit verband boekdelen. Aan de andere kant zijn de didactici voor de ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs onmisbaar geweest.

Wensen van actieve leden en hun motivatie

Waarom hebben zoveel mensen hun vrije tijd kosteloos ter beschikking gesteld aan de VGN en het geschiedenisonderwijs? Een aantal van hen had zeker persoonlijke ambities, die door de ervaringen opgedaan binnen de VGN zeker niet geschaad zijn. Sommigen zeiden – wellicht dankzij de VGN – het middelbaar onderwijs vaarwel en brachten het tot staatssecretaris, burgemeester, hoogleeraar of vakbondsvoorzitter. Maar allen kozen voor de VGN, omdat ze

Huib de Ruyter prijs

In 1975 stelde Maarsen aan het bestuur voor een prijs in te stellen, die tot doel had een 'stimulans voor publicatie en verspreiding van historische artikelen' te zijn. Deze prijs moest genoemd worden naar de helaas jong gestorven Huib de Ruyter, die een zeer actief verenigingslid, bestuurslid en *Kleio*-redactievoorzitter is geweest. Het bestuur nam zijn suggestie over en stelde een aparte jury voor dit doel samen, waarin naast Maarsen P. Dijkstra, M. Post en J. Vrielink zitting

hadden. Zij beslisten, dat de eerste winnaar Piet Gieles moest zijn.

Reeds twee jaar later bleek de oorspronkelijke doelstelling van de prijs af te wijken. Nu kwam bij de motivering de nadruk op de didaktische activiteit te liggen. In de loop der jaren hebben o.a. J. Beetsma, L. Dalhuizen, J. Toebe, Joke Rijken, het team van het Mavo-project en de Anne Frank Stichting de prijs ontvangen. De uitreiking van de Huib de Ruyter prijs in 1989 aan Tineke Bogaerts-Stoopman benadert weer meer de oorspronkelijke doelstelling.

graag buiten de school met geschiedenis bezig wilden zijn. De VGN was de plaats waar men enthousiaste en geïnteresseerde soortgenoten vond, hetgeen stimuleerde in het dagelijks werk. Daarnaast zorgden de voortdurende bedreiging van het vak door urenreductie en de toenemende concurrentie van andere vakken er voor, dat men binnen de VGN voortdurend actief en alert bezig bleef.

Ondanks maatschappelijke en politieke veranderingen is het bestaansrecht van de VGN en de motivatie van de actieve VGNers nog steeds hetzelfde als dertig jaar geleden.

kleio

1959-1989

Dertig jaar geschiedenisonderwijs

Dik Verkuil doet verslag van zijn onderzoek naar de geschiedenis van het geschiedenisonderwijs in Nederland sinds de jaren vijftig. In een analyse waarin koele distantie en persoonlijke betrokkenheid doorklinken, beschrijft hij de veranderingen in het geschiedenisonderwijs. Daar zijn nerveuze discussies tussen ingewijden, botsingen tussen overheid en geschiedenisleraren, banjers van rapporten en doelstellingen. En dat alles tegen de achtergrond van maatschappelijke verschuivingen. Is er nog hoop voor het geschiedenisonderwijs?

traal en de meeste leraren kwamen ook in het eindexamenjaar bovendien vermoedelijk niet verder dan 1914. De contemporaine geschiedenis was impopulair. In de dominante opvatting had de historicus niet voldoende afstand tot zijn eigen tijd om daarin reeds op wetenschappelijk verantwoorde wijze de hoofdlijnen te onderscheiden.

'... iets van hoger cultureel gehalte...'

Cultuuroverdracht en algemene ontwikkeling werden in brede kring beschouwd als de wezenlijke doelstellingen van het geschiedenisonderwijs. In het bijzonder onderwijs had de geschiedenis ook nog een levensbeschouwelijke taak. Door de gestage terreinwinst van het protestants en katholiek middelbaar onderwijs en de instroom van socialistische leraren in het openbaar onderwijs was de vorming van een gezond nationaal besef, in het begin van de eeuw nog de taak bij uitstek van de geschiedenisdocent, reeds gedurende het interbellum naar de derde, respectievelijk vierde, plaats gedrongen. Na 1945 verbleekte het nationalistisch element nog verder. De vaderlandse geschiedenis werd in de jaren vijftig van een apart schoolboek overgeheveld naar het algemene geschiedenisboek. De achtergrond hiervan was het door de Tweede Wereldoorlog, de Indonesische kwestie en de Koude Oorlog toegenomen onbehaaglijke besef dat onze nationale geschiedenis slechts onderdeel is van de wereldgeschiedenis, waarbij 'wereld' overigens wel voor 'westerse wereld' stond.

Om tot de beschaafde wereld van de volwassenen toegelaten te worden, moest de leerling over een canon van feitenkennis beschikken. Die bestond voor een, vanuit huidige standpunt onbegrijpelijk groot, deel uit politieke gebeurtenissen, koningen en veldslagen, bijeengezet in het schoolboek en aanschouwelijk gemaakt door het epische betoog van de leraar. Ten diepste ging het hierbij, zoals gezegd, vooral bij het gymnasium, om toegang tot het culturele erfgoed. Het was een perspectief dat loodrecht stond op de utilitaristische benaderingen die in de jaren zestig ingang zouden vinden. De conservatieve geschiedenisdocent baron C.W.

1959. De kopers van het 500.000ste TV-toestel kregen de omroepsters op bezoek.

Hoewel reeds in het begin van de jaren vijftig de eerste conferentie over een nieuwe stofkeuze georganiseerd werd, werd tot omstreeks 1960 algemeen aangenomen dat de geschiedenisdocent 'de hele geschiedenis' moest behandelen. Weliswaar bleef het eindexamen beperkt tot de geschiedenis na 1789, maar met de voorbereiding hiervan begonnen eerst in de hoogste klas. De eindexamens waren een mondeling onderonsje tus-

sen de kandidaat en de leraar en de laatste hoefde zich dus niet reeds bij het begin van de bovenbouw nerveus te maken over de eindcijfers. Wel werd het terminale samenzijn bijgewoond door een gecommitteerde van de overheid, doch zijn rol was die van waarnemer, die zich wel af en toe een vraag permitteerde, maar het gezag des leraars toch niet werkelijk ondergroef. De geschiedenis na 1789 stond dus niet cen-

1964: De Beatles in Amsterdam.

van Voorst van Beest verdedigde dit perspectief in het begin van de jaren zestig in niet mis te verstane bewoordingen: *'een van die nuttigheden, die het geschiedenisonderwijs oplevert, hoewel zij niet leidt tot hogere inkomsten van de abiturient en ook niet onmiddellijk aansluit bij het televisiejournaal, is dunkt mij het beter kunnen begrijpen van een historische roman, film, toneelstuk of hoor- (c.q.)kijkspel en juist waar deze generatie zich geestelijk voedt met de makkelijk verteerbare kost, die voethal en televisie haar voorzetten, zou ik de jonge mensen een apparatuur willen meegeven, om ook eens iets van hoger cultureel gehalte te kunnen genieten'*.

Van Voorsts benadering paste in een, zo niet aristocratische, dan toch 'hoger burgerlijke' kijk op het onderwijs. Die kijk was inmiddels onder hevig vuur komen te liggen. Toch had zij jarenlang kennelijk de behoeftes van maatschappij en leerling goed bevredigd. Door huidige didactici wordt enigszins denigrerend teruggekeken op deze slechte oude tijd van irrelevante, onkritisch en passief gekauwde kennis, maar dat is toch niet geheel terecht. In Engeland en Duitsland was in de jaren twintig geschiedenis bij de leerlingen het populairste vak. In Nederland is hiernaar geen onderzoek verricht, maar er is weinig reden aan te nemen dat het hier anders was. En in de les was de leraar dan wel de verteller en de leerling de toehoorder, maar schoolavonden waren niet zelden gewijd aan actieve vorming. Er werden dan gedichten gereciteerd, toneelstukken opgevoerd, voordrachten gehouden, culturele kwesties bedebatteerd – een elitair vermaak, gericht op de ontwikkeling van 'de besten', dat wel natuurlijk.

Diepe crisis

Hoe aangenaam dit soort geschiedenisonderwijs voor de elite ook was, in de zich snel democratiserende naoorlogse samenleving kon het zich niet handhaven. Rond 1960 geraakte het geschiedenisonderwijs in een diepe crisis, waaruit het na enkele jaren geheel getransformeerd tevoorschijn kwam. De vox populi oefende hevige kritiek uit op het vak. Het gold als een droog en nutteloos amalgaam van weetjes, dat de jonge mens op geen enkele wijze voorbereidde op het ingewikkelde moderne bestaan.

Het moderne bestaan, daar ging het om. De beginnende ontzuiling maakte immers een nieuwe oriëntatie op de wereld noodzakelijk. De geheel nieuwe wegen die werden ingeslagen in de geheel nieuwe wereld veronderstelden geheel nieuwe gidsen.

'De vernietigingskracht van de nucleaire wapens maakt elke vergelijking met een vroeger oorlog onmogelijk', schreef bijvoorbeeld De Linie, voorheen het blad van de conservatieve clerus, nu dat van de katholieke nieuwlichters.

Het gevoel op de drempel van een nieuwe tijd te staan maakte de sociale wetenschap populair. Sociaal-wetenschappelijk aangehauchte intellectuelen verwezen naar de opkomende sociale wetenschappen, vooral de sociologie en de economie, die hun begrippen beter formuleerden en die een praktischer inzicht in de moderne wereld zouden verschaffen dan de geschiedenis. Bovendien had de spraakmakende gemeente optimistische verwachtingen aangaande de maakbaarheid van de samenleving, waar de sociale wetenschappen bij uitstek de bouwstenen voor zouden kunnen leveren.

Een niet geringe rol speelde ook de last van de bezettingstijd. Degenen die deze meegeemaakt hadden, constateerden tot hun schrik dat de jongere generatie hier al bijna niets meer van wist en gaven het onderwijs de schuld. Was de bezetting niet een veel belangrijker historische gebeurtenis dan de Gulden Sporenslag? De occupatie met de oorlog kreeg voedsel door Loe de Jongs tv-serie *De Bezetting*. De Jong zelf klaagde publiekelijk over het falen van het geschiedenisonderwijs. Zo was zijn toorn gewekt toen hem bij een steekproef in schoolboeken bleek dat zijn onderwerp daarin vrijwel ontbrak. Schande. *'De februari-staking is nu en hier veel belangrijker dan de Hoekse en Kabeljauwse twisten, de overval op de gevangenis in Leeuwarden is nu en hier belangrijker dan wat geschreven wordt over de geuzen'*, zo meende hij.

De Jong kon ook aantonen dat de bezetting voor de leerlingen al een schimmige episode geworden was. Een onder zijn leiding gehouden onderzoek onder 1300 scholieren le-

verde de verbijsterende conclusie op dat slechts 50% wist wie Mussert was en maar 17% een verzetsheld wist te noemen. 'Wanneer er geen maatregelen genomen worden', stelde De Jong vast, 'dreigt de levende herinnering te vervagen'.

Nu ja, zouden we bij andere gebeurtenissen denken, zo gaat dat nu eenmaal met levende herinneringen. Maar in een land waar het leven anderhalve eeuw temidden van de vaart en de razernij der volkeren had voortgekabbeld, kon de levende herinnering aan die vijf schokkende jaren makkelijk tot een obsessie worden.

'Kleio', forum van de onderwijsvernieuwers

De kritiek op het geschiedenisonderwijs was ook binnen onderwijskringen niet aan dovemansoren gericht. Ook de spraakmakende leraren beseften dat hun vak verouderd was en te weinig aansloot bij de omhoogstrevende sociale wetenschappen. Behalve dat ze de gehoorde bezwaren overnamen, klaagden ze dat de leerlingen tegenwoordig 'zo af-grijpselijk snel vergeten'; een duidelijk signaal van de opkomst van 'de nieuwe leerling', die als gevolg van de emancipatie der middelste en lagere middenklassen het algemeen vormend middelbaar onderwijs begon binnen te stromen.

Voor de leden van deze klasse was het klas-sieke vormingsideaal geen vanzelfsprekendheid. Veeleer ervoeren ze het als een last en een extravagantie van de bourgeoisie.

Mede om de heroriëntatie te stimuleren richtte de VGN, de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland, in 1959 haar eigen blad, *Kleio*, op, dat het belangrijkste forum van de onderwijsvernieuwers werd.

In datzelfde jaar verscheen ook het eerste schoolboek volgens een nieuwe methode, *Fundamenten en mijlpalen* van R. Reinsma en B. v.d. Hoeven. De gehanteerde methode, de semi-concentrische, zou algemeen overgenomen worden en heeft zijn vooraanstaande plaats eigenlijk nooit meer afgestaan. De auteurs rekenden af met de cursorische aanpak, waarbij de hele geschiedenis in zes leerjaren behandeld werd. In de nieuwe methode werd ook de hele geschiedenis behandeld, maar hier gebeurde dat in drie jaar. Aangezien het er om ging van de veelbeklaagde stofoverlading af te komen, werd ernaar gestreefd van die hele geschiedenis slechts enkele hoofdlijnen aan de orde te laten komen. Elementaire historische kennis, daar ging het in de eerste drie schooljaren om. De jonge leerlingen zou aldus een fundament gegeven worden, waarop ze later

1970. Zuidmolukse jongeren bezetten de Indonesische ambassade in Wassenaar.

diepergaande kennis zouden kunnen bouwen.

In *Fundamenten en Mijlpalen* werd tevens geprobeerd een andere veelgehoorde kritiek te ondervangen. De auteurs van het nieuwe boek hadden in de politieke en militaire geschiedenis flink gesnoeid ten bate van de sociale, economische en contemporaine geschiedenis.

Het beleid van de overheid en de VGN

Het succes van de semi-concentrische methode werd in niet geringe mate bevorderd door de veranderingen die de overheid in het onderwijs doorvoerde. In 1955 werd begonnen met een reorganisatie van het middelbaar onderwijs. De enorme hoeveelheid aan vakken die alle leerlingen moesten doorlopen werd onwenselijk geacht. Om de kennis te verdiepen scheen het beter minder vakken te geven en de keuzemogelijkheden te vergroten.

Het werd al snel duidelijk dat de hervormingen voor het geschiedenisonderwijs niet onverdeeld gunstig zouden zijn. In 1961 werden de voornemens van het ministerie concreet. Er zou een onderscheid gemaakt gaan worden in onderbouw en bovenbouw; in de bovenbouw zouden de leerlingen een uit de in de onderbouw onderwezen vakken gekozen pakket volgen, waarin ze eindexamen

zouden doen. Geschiedenis werd daarbij facultatief gesteld. Tevens werd een lichte vermindering van het aantal geschiedenisuren voorgesteld en een fusie met het vak staatsinrichting.

De geschiedenisleraren reageerden gealarmeerd op deze voornemens. In een brief aan de staatssecretaris van onderwijs, kunsten en wetenschappen stelden ze dat men 'mogelijk zich baserende op eigen ongunstige ervaringen in het geschiedenisonderwijs een uit het hoofd leren van een dorre reeks veldslagen, vredes en vorstenhuizen ziet'. Maar dat was volgens de leraren geheel onjuist. Tegenwoordig ging het niet meer in de eerste plaats om kennis, maar om geestelijke vorming: 'begrip voor ongewone situaties, een zekere mate van objectiviteit tegenover het nationale en wereldgebeuren, culturele vorming'.

De leraren lieten het niet bij dit protest. De VGN stelde tevens een commissie in die over de herziening van het eindexamen moest nadenken. Deze commissie kwam onder leiding van pater Geurts al snel in 1962 met het voorstel de geschiedenis na 1870 tot eindexamenstof te maken. De meningen daarover waren evenwel zo sterk verdeeld, dat besloten werd de didactiekcommissie, een commissie die sinds het eind van de jaren vijftig jaarlijks de tweedaagse didactiekconferentie organiseerde, ook een stuk te laten samenstellen. Deze commissie stond onder leiding van Piet Fontaine. Ook hij be-

1974. Oranje werd tweede bij de WK in München.

hoorde tot de katholieke zuil. De revolutie in het geschiedenisonderwijs was immers geworteld in de ontzuiling en de ontzuiling was in de eerste plaats de onttakeling van de *katholieke* zuil, veel minder die van de protestantse (van een socialistische zuil is in het onderwijs nooit sprake geweest!).

De commissie-Fontaine legde de belangstellenden nog voor de conferentie in de herfst van 1962 een eigen rapport voor. Fontaine wilde het eindexamen uit een aantal bijzondere onderwerpen laten samenstellen, die zich in tijd niet hoefden te beperken tot de laatste honderd jaar. Ook onderwerpen van voor 1789 konden voor de leerlingen immers van belang zijn en bovendien, zo stelde Fontaine, kon de leraar op deze wijze bevrijd worden van zijn angst voor een onvolledige behandeling van de 19e en 20e eeuw. Deze voorstellen van de commissie-Fontaine waren de uitwerking van de kritiek die uit didactische kring gegeven werd op de chronologische ordening van de leerstof.

Vanuit deze kritiek werden in deze jaren twee alternatieve methodes bepleit, de thematische en de exemplarische. De kritiek van beide richtingen op de chronologische aanpak kwam er grof gezegd op neer dat deze altijd aan de oppervlakte zou blijven en nooit tot opheffing van de stofoverlading kon leiden.

De voorstellen van de commissies werden door de vele belangstellenden druk bediscussieerd. Uiteindelijk leidde dit er toe dat de twee commissies samen een definitief voorstel deden, dat op de VGN-jaarvergadering van 1963 aangenomen werd. Zoals altijd met het werk van dergelijke commissies, kwam er na veel gepraat een achteraf voorstelbaar compromis uit dat incoherent was en velerlei mogelijkheden tot interpretatie en invulling bood. Het luidde: *'De candidaat dient vertrouwd te zijn met een aantal onderwerpen uit de Algemene en Nederlandse geschiedenis; bovendien met de hoofdzaken van de geschiedenis der laatste halve eeuw'*.

Het voorstel werd bij de staatssecretaris ingediend en in 1965 kondigde deze een eindexamenreglement aan dat er sterke overeenkomsten mee vertoonde. Toch waren er ook belangrijke verschillen. In de eerste plaats stonden in het reglement niet de bijzondere onderwerpen voorop, maar de laatste halve eeuw. In de tweede plaats benadrukte het dat de onderwerpen zich ook mochten uitstrekken tot die laatste halve eeuw. In de derde plaats sprak het nadrukkelijk uit dat economische, sociale en culturele aspecten naast de politieke tot hun recht dienden te komen. En tenslotte werd benadrukt dat er een minimumaantal van 6 onderwerpen behandeld diende te worden. Met dit alles perkte de overheid de vrijheid van de leraren dus meer in dan in het wel bijzonder globale VGN-plan was voorgesteld en bovendien legde zij, nog meer dan de VGN, de nadruk op hodiecentrisch onderwijs.

Het zonder ruggespraak genomen regeringsbesluit wekte veel verontwaardiging in geschiedenisland. Toch zijn de overeenkomsten tussen het eindexamenreglement en het VGN-voorstel, zeker als we daarbij betrekken hoe het geschiedenisonderwijs in voorgaande jaren gegeven was en in de praktijk ongetwijfeld nog steeds vigeerde, veel frappanter dan de verschillen. Kenmerkend voor beide is de sterke nadruk op de laatste 50 jaar en de onopgeloste spanning tussen thema en chronologie.

Arbeidstijd binnen de perken

In 1968 werd het nieuwe eindexamenreglement tesamen met het rijksleerplan, dat tot op de dag van vandaag gehandhaafd is gebleven, van kracht; dit betekende dat in 1974 de eerste eindexamens nieuwe stijl gehouden zouden worden. Maar daarmee was het debat over het geschiedenisonderwijs niet beëindigd. Dat debat kreeg vanaf nu in toenemende mate een esoterisch karakter. Het werd een gesprek tussen gespecialiseerde didactici en andere in commissies verenigde insiders.

Of de druk vergaderende specialisten veel invloed hadden op het overheidsbeleid en de leraren lijkt twijfelachtig. De betreffende didactici ontwikkelden hooggestemde en gedetailleerd omschreven standaarden over hetgeen de leerlingen moesten kunnen en kennen en vooral over hetgeen ze moesten worden, maar in de praktijk van het onderwijs was er van deze verheffende inzichten vermoedelijk weinig terug te vinden.

De belangrijkste reden hiervoor is denkkelijk dat de specialisten vanuit hun hoge betonnen torens te weinig rekening hielden met de alledaagse realiteit in de klaslokalen. Over le-

1975: Suriname werd onafhankelijk.

raren en leerlingen werd in abstracte termen gesproken, waar in werkelijkheid regionale-, klasse-, sexe- en culturele-, en vooral individuele verschillen alsmede het geringe aantal lesuren en het al te menselijke streven van de leraren om hun arbeidstijd binnen de normale perken van de verzorgingsstaat te houden, hun stempel op het onderwijs drukten. Daar kwam nog bij dat het pad van het didactisch beschavingsoffensief allerm minst helder was afgetekend. De belangrijkste praktische kwestie, die van de keuze tussen een chronologische behandeling van de hele geschiedenis en een diepgaande behandeling van enkele thema's, bleef onopgelost. Ondanks veel gefulmineer tegen de dictatuur van de chronologie, durfden slechts weinigen hier consequent mee te breken; pas in 1984 kwam het eerste schoolboek uit waarin een belangrijke schakel uit de historische keten gebroken was: het eerste deel van *Vragen aan de Geschiedenis* sloeg de Oude Grieken over.

'Werkelijk inzicht...'

Een groot obstakel voor de didactici was de vrijheid waarin het geschiedenisonderwijs zich ook na de invoering van de mammoetwet nog mocht verheugen. Die vrijheid werd ook door de didactici als een groot goed beschouwd, maar of ze veel reden tot deze zienswijze hadden is de vraag. De vrijheid van de geschiedenisleraren had immers als gevolg dat het geschiedenisonderwijs geen uniforme en herkenbare set van te leren kennis en vaardigheden kon aanbieden.

De consequentie van een en ander is dat het in 1968 opgelegde Rijksleerplan normatief is gebleven. En dit leerplan wijst, hoewel het aan initiatiefrijke secties zeeën van ruimte biedt, duidelijk in de richting van een semi-concentrische methode, aangevuld met enkele thematische elementen. Weliswaar meldt de overheid in haar toelichting dat gezien het gevaar van *'oppervlakkigheid en verbalisme'* en *'het aantal beschikbare lesuren'* niet moet *'worden gestreefd naar de behandeling van een algemeen overzicht'*, doch *'naar een thematische behandeling'*. Maar deze nobele woorden worden nog in dezelfde zin ondergraven. Want, meent de overheid in haar ondoorgrondelijke wijsheid, door zo'n oppervlakkig algemeen overzicht, *'zou door de leerlingen geen werkelijk inzicht worden verkregen in de historische ontwikkeling'*.

Werkelijk inzicht in de historische ontwikkeling? Zo dat iets betekent, wat kan het dan anders zijn dan het globale overzicht van de wereldgeschiedenis? Dit vermoeden wordt nog versterkt door de weinige hier reeds weergegeven inhoudelijke eisen die het rijksleerplan stelt. Het hele historische overzicht moet reeds in de onderbouw gegeven worden, waarna het in de bovenbouw uitgediept wordt. Wel wordt deze uitspraak genuanceerd door het pleidooi voor een thematische behandeling, *'waarbij de themata zo gekozen moeten worden, dat een duidelijk beeld wordt verkregen van de historische ontwikkeling'*.

Waar dit alles dan op uitloopt is wat ik hierbij dan maar doop als de semi-concentri-

sche/thematische methode. Het is een huwelijk tussen twee op sommige punten tegenstrijdige ordeningsprincipes, de thematiek en de chronologie. Het meest consequent is dit huwelijk voltrokken in het leerboek *Geschiedenis in onderwerpen*. Het zeer veelvuldig gebruik dat van dit boek gemaakt is, geeft wel aan hoe diep de ambivalentie tussen chronologie en thematiek in de nerven van het geschiedenisonderwijs doorgedrongen is. Tegelijk laat het boek zien hoe onvruchtbaar de symbiose van de twee beginselen kan zijn. De geschiedenis ondergaat erin een bedenkelijke verbalistische en fragmentarische maltraitatie. Binnen de thema's (modern imperialisme, anti-democratische stromingen, de middeleeuwse stad etc.) wordt alsnog de hele overvloed aan ouderwetse droge feiten en nieuwerwetse abstracte begrippen gepropt. Doordat die feiten echter uit hun chronologisch verband zijn gerukt en vaak in meerdere thema's terugkeren, is de chronologische greep die tenminste in oudere methodes nog op de geschiedenis gegeven werd, verzwakt. Het aantrekkelijke aspect van de thematische behandeling, de aanschouwelijke, verlevendigde detaillering, is wel aanwezig, maar wordt slechts tot de verdiepingsstof gerekend.

Een lawine van doelstellingen

Evenmin als over de stofkeuze konden de didactici eenduidig inzicht verschaffen in de na te streven onderwijsdoelen. Het aantal lofwaardige doelen was te groot en te weinig op het onderwijs in het specifieke vak geschiedenis toegespitst.

Een voorbeeld van een overmaat aan doeleinden geeft het doelstellingenrapport uit 1967.² Volgens de omvangrijke commissie die dit rapport heeft samengesteld, moet de leerling kennis krijgen van feiten en opvattingen, niet zozeer van culturele hoogtepunten, alswel van 'structuren en processen'. Verder moet hij systematisch uitvoering kunnen geven aan zelf gepland onderzoek, in samenwerking met anderen tot overleg en besluitvorming kunnen komen, goed kunnen luisteren, waarnemen en denkend werken, hulpmiddelen kunnen gebruiken om kennis te verwerven, deze kennis kunnen organiseren en kritisch verwerken, zaken en personen kunnen begrijpen en beoordelen, problemen kunnen stellen en oplossen en in woord en geschrift een betoog kunnen opbouwen. Het uiteindelijke doel van dit alles is een bijdrage aan het doel van elke opvoeding: *'de bevordering van zelfstandige activiteiten in denken, voelen en handelen'*. Dat is een prachtig streven. Het valt echter uit het rapport niet af te leiden welke hande-

1977: Prinsjesdag na het Lockheed-omkoopschandaal.

lingen in de klas dit streven kunnen bevorderen. Behalve dat de doelstellingen te talrijk zijn, zijn ze te abstract en worden ze niet met elkaar in verband gebracht. Bovendien zijn ze, in een aantal opzichten, te pretentius. Ikzelf weet, hoewel ik historicus ben, bijvoorbeeld nog altijd niet hoe ik mijn werk systematisch moet uitvoeren. Toch is het volgens het rapport van 'elementaire betekenis' dat de leerlingen dat kunnen.

Een ander manco van het vakdidactische getheoretiseer, de afwezigheid van vakspecifieke vaardigheden, is voor het doelstelling-rapport evenzeer kenmerkend. De kennis die genoemd wordt is nog wel historisch, hoewel met de hooggewaardeerde 'structuren en processen' een vette knipoog naar de sociologie gemaakt wordt; de *vaardigheden* evenwel zijn algemeen – het valt niet in te zien waarom ze nu juist door de geschiedenisleraar bijgebracht dienen te worden, waar bij de meeste andere vakken het vak zelf centraal blijft staan.

Deze twee gebreken leidden in de later jaren tot het streven de vakhistorische vaardigheden te benadrukken en te komen tot een hiërarchie van doelstellingen. Achtereenvolgens zagen het Eindexamenrapport (1970), het Brugklasrapport (1971), het Onderbouwrapport (1976), de nota van de Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting (1977) en het rapport van de Commissie Eindexamen Geschiedenis en Staatsinrichting (1978) het licht. De vakhistorische vaardigheden werden in deze rapporten gezocht in het denken in de categorie van de tijd en voor de ordening van de doelstellingen werd gekeken naar de zogenaamde taxonomie van Bloom.

Een andere begrijpelijke reactie op het geringe zelfrespect dat de didactici als historici ten toon spreidden was die van het afscheid van het vak geschiedenis. Een nooit dominant geworden streven was dat naar het vak 'wereldoriëntatie', een onduidelijke brei waar geschiedenis, aardrijkskunde en maatschappijleer (een vak dat in de jaren zeventig voorzichtig vorm kreeg) in gaargekookt worden en op zijn best nog als hulpwetenschappen herkenbaar blijven. In experimenteel stadium werd hiermee ondermeer in de eerste helft van de jaren zeventig gewerkt in het Ledo-(leren door doen)project, dat zich beperkte tot de laagste klassen.

Diepe weerzin

Het is weinig zinvol alle genoemde rapporten in den brede te behandelen. 'De wet van het behoud van stofoverlading', die P. van der Meulen reeds in 1967 ontdekte, werd er niet door gebroken. De historisch-politieke feiten van het statische geschiedbeeld waren voor een deel, maar nog niet helemaal, verdwenen; de abstracte begrippen die gecompliceerde ontwikkelingen dienen uit te leggen waren ervoor in de plaats gekomen. Tot een levend contact tussen de leerling en het verleden zetten althans de overheid en de overgrote meerderheid van de schoolboeken nog altijd niet aan.

Na het weinig effectieve geschieddidactische debat van de jaren '70, onderging het geschiedenisonderwijs in de jaren '80 toch een belangrijke wijziging. Deze vloeyde voort uit de invoering van het Centraal Schriftelijk Eindexamen (CSE) in 1980.

Het CSE was niet de verdienste van de didactici, noch van de leraren, maar werd hen tegen hun zin door de overheid opgedrongen. Het besluit tot invoering van dit examen was de afsluiting van jarenlang touwtrekken tussen het ministerie en de leraren. Toen in 1968 de mammoetwet werd ingevoerd, betekende dit voor vrijwel alle vakken ook de introductie van het CSE. Dit gold evenwel niet

voor het geschiedenisonderwijs. Niettemin waren de geschiedenisdocenten bevreesd dat ook zij hun hogelijk gewaardeerde vrijheid zouden kwijtraken. Argwanend wachtten zij af hoe de eerste eindexamens onder de mammoetwet, die in het Vwo in 1974 zouden plaatsvinden, vorm zouden krijgen. De bewindslieden en ambtenaren probeerden zoveel mogelijk de indruk weg te nemen dat zij uit waren op de gelijkschakeling van geschiedenis, maar veel baatte dit niet. Bij onvoorzichtige uitlatingen, bijvoorbeeld als zij wezen op de wenselijkheid van vergelijkbare, goed meetbare resultaten, waren zij verzekerd van protest. Zo gaf de ledenvergadering van 1969 het bestuur van de VGN de opdracht *'de invoering van het schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting zonder meer, met alle ten dienste staande middelen te bestrijden'*.

De weerzin, aldus de toelichting, betrof niet zozeer het schriftelijk examen zelf, maar veeleer het opgelegde karakter ervan. Dat was echter een foute interpretatie van wat er bij de leraren in het land speelde. Daar betrof de weerzin wel degelijk het schriftelijk eindexamen als zodanig. Enkele maanden na het protest organiseerde de eindexamen-commissie een schriftelijke enquête waarop 148 leraren antwoorden. Daarvan gaven 110 de voorkeur aan een uitsluitend mondeling examen; 36 kozen voor een combinatie van mondelinge en schriftelijke toetsing en 1 leraar opteerde voor een volledig schriftelijk examen. Ondanks deze weerzin gooide de VGN de deur naar Den Haag niet helemaal dicht. Zij was bereid mee te werken aan experimenten om na te gaan of en hoe een schriftelijk examen mogelijk zou zijn. Daarmee zou ze greep op de ontwikkelingen kunnen houden. Dat was een illusie. Om ruim tien jaar discussie samen te vatten: het CSE bleek mogelijk; de leraren hielden bezwaren; de VGN ging moeizaam accoord met een facultatief CSE; de overheid voerde een verplicht CSE in, te houden over twee onderwerpen uit de laatste halve eeuw.

Het eindexamen dient herzien te worden

De VGN reageerde woedend op dit besluit. Doch al spoedig bleek welk een heilzame werking dit bruut overheidsingrijpen had. De spraakmakende gemeente in geschiedenisland murmureerde weldra niet meer over het CSE als zodanig, maar kon zijn toorn concentreren op de inhoud ervan. De geleverde kritiek was weliswaar niet nieuw, maar doordat ze nu een aanwijsbaar en veranderbaar object gold, kon ze aange-

1982: Wisseling van het voorzitterschap van de VVD.

wend worden voor constructieve doeleinden. Dat bleek toen de staatssecretaris in 1984 overging tot de installatie van de werkgroep Herziening Eindexamen Geschiedenis en Staatsinrichting (HEG), een werkgroep waarin veel van de didactische smaakmakers zitting mochten nemen. Ze moesten adviseren over een wijziging van het CSE en het Rijksleerplan. Wat in 17 jaar vrijheid geen stap dichterbij gekomen was, kwam nu gestuurd in het verschiet.

Welke waren nu de uitgangspunten van de werkgroep HEG? In haar eerste verslag in *Kleio* poneerde ze dat de algemeen gedeelde kritiek op het geschiedeniscurriculum het best samengevat was in het *Kleio*-artikel *'Het eindexamenprogramma in discussie'* van Bert Molenkamp.

Molenkamp had in 1980 twee hoofdbezwaren op het toen nog vigerende eindexamen geconstateerd. In de eerste plaats had hij kritiek op de exclusieve aandacht voor de laatste halve eeuw. Hij vond het niet duidelijk waarom de laatste halve eeuw nu zo belangrijk was en wat er van die vijf decennia behandeld diende te worden. *'Het eindexamenreglement zal derhalve doelstellingen moeten gaan vermelden en tot op deze doelstellingen gerichte stofkeuzes moeten gaan komen'*. Molenkamps tweede grief tegen het

eindexamen was dat leerlingen die doorstroomden van het Mavo, via het Havo naar het Vwo niet minder dan vier maal dezelfde stof behandeld kregen. Daarom vond hij dat het onderwijs beter thematisch te werk kon gaan.

Het ging er volgens Molenkamp om dat leerlingen hun eigen positie in de wereld helder voor ogen krijgen. Dat was de belangrijkste vormende taak van het vak geschiedenis. Daarom was niet zozeer de stof zelf van belang, alswel de wijze waarop ze behandeld werd. Ook de oude geschiedenis kon nog zeer leerzaam zijn, indien ze maar 'probleemgeoriënteerd' benaderd werd. Molenkamp verwierp, kortom, de chronologische aanpak en koos onomwonden voor de thematische methode.

Deze inzichten zijn in het HEG-rapport inderdaad terug te vinden, zij het niet in zulk een radicale vorm als bij Molenkamp.⁴ De HEG-commissie laat blijkens haar eindadvies uit 1987 het eindexamen uit 8 thema's bestaan, waarvan er 2 getoetst worden op het CSE en twee de staatsinrichting betreffen. De commissie kiest een tussenweg tussen de vroegere verwaarlozing en de recente overwaardering van de contemporaine geschiedenis: er moeten volgens haar evenveel contemporaine als niet-contemporaine thema's

1983: In september overleed de cabarettier Wim Kan.

behandeld worden – zij het dat de laatste 'ook voor onze tijd nog van fundamenteel belang (moeten) zijn'.

Verder streeft de commissie naar evenwicht tussen Nederlandse geschiedenis, Europese geschiedenis (hiertoe behoren merkwaardigerwijs ook die van de Sovjet-Unie en de VS) en niet-Westerse geschiedenis, alsmede tussen politieke, economische en sociale geschiedenis.

De nadruk ligt evenwel niet op de inhoud van de thema's, maar op de wijze waarop ze gebracht worden. Want de HEG-groep wil vooral af van de belabberde indruk dat het volstrekt willekeurig is wat de leerlingen leren. Deze indruk wordt door het huidige CSE in hoge mate opgedrongen. Wanneer de leerlingen van de ene lichting de Sovjet-Unie onder Stalin moeten leren en die van een ander jaar op de hoogte moeten zijn van de eigentijdse geschiedenis van China, dan ligt de conclusie dat kennelijk geen van beide van belang is, wel erg voor de hand. De werkgroep probeert dit probleem op te lossen door de thema's te verbinden met 'structuurbegrippen en vaardigheden'. De kandidaat dient, meent de commissie, niet alleen kennis te hebben van de in de thema's vervatte stof, maar moet deze stof ook kunnen plaatsen in de tijd en moet middels de thema's 'de voor het vak kenmerkende structuurbegrippen en daaruit af te leiden vaardigheden beheersen'. De structuurbegrip-

pen en de vaardigheden zitten verwerkt in de stof, maar hebben een belang dat deze stof overstijgt. Kortom: *Bij geschiedenis moet de leerling historisch leren denken*. Zo moet geschiedenis een in zekere zin hard vak worden. Een vak met een vaste set van vaardigheden.

De structuurbegrippen en vaardigheden stellen extra eisen aan de thema's. De belangrijkste hiervan is dat elk thema *probleemgericht* moet zijn. 'De Sovjet-Unie onder Stalin' zal bijvoorbeeld geen thema meer zijn. In plaats hiervan noemt de werkgroep 'Traditie en verandering in Rusland/USSR'. Met dit soort onderwerpen leert de leerling te werken met structuurbegrippen (bijvoorbeeld bron en vraagstelling) en ontwikkelt daarbij passende vaardigheden (bijvoorbeeld verschillende bronnen kunnen onderscheiden). De HEG-commissie noemt 6 structuurbegrippen en 19 vaardigheden, die ze allemaal uitgebreid omschrijft.

Loopt het HEG-rapport nu niet hetzelfde gevaar als het doelstellingen-rapport? Mogelijk wel, want de genoemde vaardigheden zijn ook hier abstract en veeleisend. Niettemin zijn de perspectieven ditmaal in zoverre gunstiger dat de genoemde eisen meer specifiek op het vak geschiedenis betrekking hebben.

Van HEG naar Eindtermen Basisvorming

De reacties op het HEG-rapport waren rijkelijk mild. Voorzover kritiek gegeven werd, betrof het details. Alleen de didactiekcommissie kwam, en dan nog impliciet, met wezenlijke kritiek. Deze commissie vroeg zich na lezing van het rapport af of de leerling nu een historisch 'producent' of 'consument' moet worden.

Dat laatste is inderdaad niet duidelijk. Het HEG-rapport hinkt op twee gedachten. De leerlingen moeten van de werkgroep namelijk niet alleen structuurbegrippen en vaardigheden aanleren, doch ook de in de thema's vervatte historische stof kennen. Maar waarom? Een rechtvaardiging geeft het rapport niet. Wanneer de feitenkennis nodig is om bij examen- en proefwerkopgaven de structuurbegrippen en vaardigheden met goed gevolg toe te passen, dan is er niets aan de hand. Indien echter de stofkennis op zich van belang is, dan wordt via de achterdeur het oude kwaad van de willekeur weer binnengehaald. Waarom moet het ene thema geleerd worden en het andere niet?

Dat de werkgroep HEG niet radicaal kiest voor de thematiek, wordt duidelijk uit de eis dat de leerling 'de thema's kan plaatsen in de

KLEIO

EERSTE JAARGANG

NUMMER 1

KLEIO

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING

VAN GESCHIEDENISLERAREN IN NEDERLAND

REDACTIE: DR. A. F. MANNING, DR. S. B. J. ZILVERBERG EN DR. R. KEINSMA

(REDACTIESECRETARIS: MISPELSTRAAT 18, DEN HAAG

TELEFOON 070-393283)

EERSTE JAARGANG | NUMMER 1 | SEPTEMBER 1959

Van de Redactie

Nu het eerste nummer uitgaat, wil de redactie haar vertrouwen uitspreken in de toekomst van dit blad. Dit vertrouwen berust op de spontane hulp van allen, die werden aangezocht. Een hulp, geheel belangeloos verleend, dikwijls zelfs zonder vergoeding der porti! Waar in ons corps zoveel begrip heerst voor collegialiteit, mag men t.a.v. de toekomst toch stellig optimistisch zijn.

Drie aspecten stonden de redactie bij de opzet van dit orgaan voor ogen: een didactisch en een wetenschappelijk. Zij weerspiegelen zich reeds in de inhoud van dit nummer. Voor het volgende (eind januari) kan o.m. verwacht worden:

het begin van een rubriek over de leerlingenbibliotheek van Mej. Revers; een bijdrage van Dr. Bornavasser;

een verslag over de conferentie van Havelte, dat nu te laat binnenkwam, maar waaraan wij nog juist konden ontleenen, dat de volgende conferentie zal plaats vinden op 10 en 11 oktober in de Volkshogeschool te Bergen en ditmaal zal worden georganiseerd in samenwerking met het Bestuur van onze vereniging. Inleiders zullen zijn: Dr. P. Fontaine en Mr. W. A. Spruyt („Werksstukken in de geschiedenisles”) en C. J. Canters („Het totale beeld der historie als achtergrond van de geschiedenisles”).

Enkele rubrieken moeten niteraard nog op dreef komen. Suggesties zijn van harte welkom!

REINSMA

De semi-concentrische methode

(a-periode)

MAANDAG 11 januari 1954 werd onder auspiciën van het C.P.S. een conferentie van leraren geschiedenis aan de christelijke scholen voor V.H.M.O. en kweekscholen gehouden, waar als eerste discussiepunt het volgende aan de orde werd gesteld: 'Uitgaande van de doelstelling, zoals deze door de sectie geschiedenis van het C.P.S. is geformuleerd, vragen wij ons af, welke methode bij het geschiedenis-onderwijs de meest aanbevelenswaardige zal zijn. Zal een minder strakke cursorische methode aanbeveling verdienen? Bijv.: In de eerste twee klassen van de scholen voor V.H.M.O. een beknopt overzicht van de geschiedenis geven; daarna brede behandeling van die stof, welke voor bepaalde schooltypen de meest gewenste is. Dit overzicht zou regelmatig gerepeteerd moeten worden, opdat bij de bredere behandeling in de hogere leerjaren de daar te behandelen stof in dit schema kan worden ingepast, waardoor het verband duidelijker zou worden.'

De conclusie van de gezamenlijke secties was weinig hoopvol. Zij luidde: 'In alle secties sprak men zich uit voor het behoud van de cursorische methode. De minderheid in de verschillende secties stond wel sympathiek tegenover een concentrische methode, maar wilde dit overzicht geven in drie jaar en niet in twee zoals in het discussiepunt was voorgesteld. Algemeen was men van oordeel, dat de cursorische methode verbeterd dient te worden. Deze verbetering zag men allereerst in beperking van de leerstof.'

De sectie geschiedenis voor het V.H.M.O. van het C.P.S. heeft niettegenstaande dit weinig moedgevend resultaat gemeend deze kwestie niet ter zijde te moeten leggen. De 15e januari 1957 heeft zij een schrijven gericht tot de docenten geschiedenis, waarin deze verzocht werd een proef te nemen met de concentrische methode. Hierop werd door zes collega's gunstig gereageerd en het C.P.S. heeft toen een subcommissie van de sectie geschiedenis gevormd, die zou gaan experimenteren met wat al spoedig genoemd werd *de semi-concentrische methode*.

Nu was de sectie inmiddels tot het inzicht gekomen, dat een eerste behandeling van de geschiedenis in drie jaar de voorkeur verdiende boven die in twee jaar. De leden van de subcommissie namen unaniem dit denkbeeld over en bouwden daarop hun experiment, dat voorlopig slechts de geschiedenis in de a-periode (de klassen 1, 2 en 3) zou omvatten.

De grootste moeilijkheid was, dat men voor de behandeling van de geschiedenis geen gebruik kon maken van de bestaande leerboeken. Besloten werd

11. In de daarop volgende klassen (*de b-periode*) wordt in de verschillende afdelingen de examenstof behandeld. In de Gymnasiumafdeling komt daar dan nog een bredere behandeling van de oude geschiedenis bij.

Wij zullen ons nu verder uitsluitend met het geschiedenis-onderwijs in de a-periode bezighouden.

In de eerste drie klassen hebben wij te maken met leerlingen van ongeveer 12 tot 15 jaar. Wat is het doel dat wij met ons geschiedenis-onderwijs bij deze kinderen willen bereiken? Toch *niet* bv. het verstaan van de politiek-economisch-sociaal-culturele structuur van hun eigen tijd.

Het gaat hier toch nog slechts om het bijbrengen van *elementaire historische kennis*. Deze leerlingen weten van bv. de algemene geschiedenis niets af. De eerste opgave is dus, bij hen een basis te leggen waarop later verder gebouwd kan worden.

Waar de meesten van hen graag uit het hoofd leren, kan het niet zo'n zware opgave zijn, in drie jaar tijd hun een duidelijk, maar eenvoudig overzicht van de ontwikkelingsgang der geschiedenis bij te brengen.

Natuurlijk mag het bespreken, overhoren en repeteren hiervan slechts een deel van het lesuur nemen. Deze methode zou veroordeeld zijn, als zij geen gelegenheid bood voor vertelling, het laten zien van illustraties, het vertonen van filmstrips, (m.a.w. tegemoet kwam aan de behoefte van het kind om wat behandeld is of wordt *te zien*), en aan activeringsmogelijkheden als het tekenen van kaartjes, het maken van tijdbalken, etc.

Om nu te voorkomen dat dit overzicht een dorre opsomming van feiten en jaartallen wordt, wat zou betekenen een geschiedenis in onverantwoordelijke oppervlakkigheid, moet zeer veel aandacht besteed worden aan de methode van stofkeuze, dus in dit geval aan stofbeperking.

Is het, zo kan men zich afvragen, niet verstandiger om, in plaats van over te gaan op de semi-concentrische methode, de hele chronologische behandeling los te laten en het probleem der stofkeuze op een volkomen nieuwe, frisse wijze op te lossen, met behulp van de resultaten van het onderzoek op het gebied der kinderpsychologie?

Als antwoord op deze vraag wil ik een duidelijk onderscheid maken tussen:

A de verdeling der totale stof in die voor de a- en b-periode, dus volgens de semi-concentrische methode, en

B de methodische beperking van de stof gegeven in de a- en b-periode.

Men kan nl. zich vóór de semi-concentrische methode uitspreken, zonder dat men nog een uitspraak gedaan heeft over het hóé der beperking.

De sectie geschiedenis voor het V.H.M.O. van het C.P.S. heeft zich met het probleem van de stofkeuze beziggehouden en is na hard werken en veel vergaderen met een Voorstel tot stofbeperking gekomen. Ook hierbij is duidelijk

zelf de boekjes te schrijven en deze de eerste jaren in gestencilde vorm te gebruiken.

Hoewel nu in september 1959 het eerste deel in officiële vorm zal verschijnen (Dr. R. Reinsma en Mr. M. B. v. d. Hoeven - Fundamenten en Mijlpalen I met Werkboekje, uitg. Meulenhoff, Amsterdam), is het experiment nog aan de gang en het zou voorbarig zijn daaruit reeds nu conclusies te trekken. Wij weten, dat ware vernieuwing van onderwijs verbazend moeilijk is. Het is niet zo'n zware opgave een idealistisch geluid te laten horen hoe mooi alles toch wel kon zijn, als.....; en het is ook nog niet zo moeilijk eens met de leerlingen aan een aardig project te werken, wellicht aan een reeks projecten. Anders wordt het wanneer men zijn ideeën in een methode wil uitwerken, waarmede ook collega's kunnen werken, en dat niet een jaar, maar jaren achter-een.

Naast dit experiment bespraken de laatste jaren collega's bij verschillende gelegenheden de waarde van de semi-concentrische methode, nl. op de M.M.S.-conferentie november 1957 en op de conferentie in Bergen maart 1958.

Dan wijdde Dr. Bornewasser in zijn mooie artikel in Valcooch (sept. 1958, no 56) er de nodige aandacht aan, terwijl Dr. Reinsma in het Christelijk Pædagogisch Studieblad van juli-aug. 1958 over 'Het voor en tegen van de semi-concentrische methode bij het geschiedenis-onderwijs' schreef (overgenomen in het C.G.M.O.-orgaan van 1 nov. 1958).

NA u aldus iets over de belevenissen van de semi-concentrische methode van de laatste vijf jaren te hebben medegedeeld, haast ik mij naar mijn eigenlijke onderwerp.

Bij veel leraren geschiedenis heerst een zeker onbevredigd gevoel over de resultaten die zij, ondanks hard werken, met hun leerlingen bereiken. De leerlingen vergeten zo gauw, ook al is de stof goed behandeld, goed geleerd en regelmatig overhoord. Daarbij komt dan vaak de vraag, wat de kinderen toch wel aan al die geleerdheid hebben: worden zij er wel door gevormd; wat kunnen zij er later mee doen? Dan: er moet veel te veel stof verwerkt en geleerd worden. Dus: stofkeuze! Maar hoe? Allemaal vragen waarop, dat zal iedere ervaren docent direct toegeven, niet zo gemakkelijk antwoorden te geven zijn.

Zonder nu te willen poneren dat de semi-concentrische methode *de oplossing* voor al deze problemen is, meen ik dat met deze methode toch wel iets tot verbetering bereikt kan worden.

Volgens de semi-concentrische methode wordt de stof die bij het vak geschiedenis onderwezen moet worden als volgt verdeeld:

1. In de klassen 1, 2 en 3 (*de a-periode*) wordt een overzicht van de Oudheid tot heden gegeven, dat aldus wordt onderverdeeld:

klas 1 - Oudheid tot 1648

klas 2 - 1648 tot 1814

klas 3 - 1814 tot heden

gebleken, hoe moeilijk werkelijke vernieuwing van het onderwijs is. Bijzonder leerzaam en interessant is in deze brochure de inleiding van Dr. J. Roelink, die daarin tegenover elkaar plaatst de subtractieve wijze van beperken (zoals door de sectie toegepast) waarbij de 'normale' stof wordt beperkt en de constructieve, toegepast bv. in Duitsland (hoewel de meningen erover daar sterk uiteenlopen), waarbij de leraar aan de hand van een aantal 'Grundthemen' de geschiedenis behandelt. In Bouwstoffen IV (C.P.S. blad febr. 1958, no 2) merkt Dr. Roelink op, dat in Frankrijk en Engeland in dezelfde richting gezocht wordt naar een methode van stofkeuze: in Frankrijk bracht de overlading in het geschiedenis-onderwijs de roep om échantillonnage, in Engeland kwam men met de eis van patch approach.

Voorshands geef ik, zeker voor de a-periode, waar het toch gaat om het bijbrengen van elementaire historische kennis, de voorkeur aan de subtractieve wijze van beperken. Wat de leerlingen toch vooral in deze periode moeten gaan leren zien is het verband en de continuïteit.

Zeer veel hangt voor het slagen van dit experiment af van de docent die besloten heeft met deze methode te gaan werken. Vooral als men vele jaren volgens de cursorische methode zijn lessen gegeven heeft en gewend geraakt is aan een bepaalde indeling van de stof, is omschakeling moeilijk.

Toch meen ik dat deze semi-concentrische methode de proefneming ten volle waard is. Gelukt het werkelijk, de leerlingen in drie jaren een duidelijk overzicht van de geschiedenis zo bij te brengen, dat dit a.h.w. een deel van hen zelf geworden is, dan zal, zo zij op school blijven, in de volgende jaren dit het stramien kunnen worden, waarop niet alleen bij geschiedenis, maar ook bij andere vakken als literatuurgeschiedenis, op de M.M.S. ook bij de kunst- en muziekgeschiedenis, verder gebouwd kan worden. Verlaten de leerlingen na deze drie jaren de school, dan geven wij hun niet, zoals toch nu het geval is, een torso aan historische kennis, maar een, wellicht wat schriel, afgerond geheel van kennis omtrent de ontwikkelingsgang der geschiedenis mee.

J. L. STRUYK

De plaats der cultuurgeschiedenis bij ons onderwijs

SEDERT tientallen jaren wordt ons onderwijs in de geschiedenis verontrust door de vraag: *politieke geschiedenis of cultuurgeschiedenis*. De eerste, vaak uitgemeakt voor *histoire des batailles*, zou te sterk de aandacht vragen, een te zware wissel trekken op het geheugen onzer leerlingen, oninteressant zijn en bovendien nog onzedelijk wezen, n.l. te bloedig!

Daarentegen zou de *cultuurgeschiedenis* een verheffender stof behandelen dan rijtjes duistere vorsten met bijbehorende regeringsjaren (Men denke aan Charivarius' held in zijn H.B.S.-rijm: Zeven Dirken dreunt hij op!). Het goede in de mens zou daardoor beter tot zijn recht komen b.v. in kunst, literatuur, wetenschap, techniek enz. Vooral de gestadige, onloochenbare *voortgang* van het menselijk geslacht kwam daardoor meer uit de verf dan door de eindeloze en zinloze oorlogen met hun wapenstilstanden en vredesvoorwaarden (met bijbehorende jaartallen en namen van generaals en veldslagen).

Men beroept zich daarbij gaarne op de grote *Huizinga*. M.i. ten onrechte. Huizinga heeft zeer veel over cultuurgeschiedenis geschreven, doch was allerm minst een onverdeeld voorstander daarvan, gelijk men hem wel eens doodverft. Hij achtte de geschiedenis van de staat hoogst belangrijk, ja, noemde als belangrijkste feit uit de ganse wereldgeschiedenis: de *Franse Revolutie*.

Doch laten wij niet bij de woorden van een Meester zweren, doch voor onszelf nagaan, waarom wij de politieke geschiedenis en die van de oorlog zeker niet bij ons onderwijs mogen overslaan of verwaarlozen.

Ten eerste zij opgemerkt, dat de *politiek* en zelfs de *oorlogvoering* hun eigen cultuur hebben. Het *diplomatieke verkeer* is een hoogst belangrijk onderdeel der menselijke beschavingsgeschiedenis en zou een prachtige inleiding kunnen vormen op een hoofdstuk als: 'Vredesbeweging en Volkenbond', indien men deze inleiding niet steeds weglief. Misschien omdat sedert Charivarius de diplomaten ten onrechte als oorlogsophitsers worden versleten. In ieder geval heeft het politieke verkeer tussen stammen en staten sedert de oudste tijden in allerlei landen zeer verschillende en merkwaardige stadia doorlopen, die een kennisneming ten volle waard zijn. De *etnologie* zou hieromtrent verrassende mededelingen kunnen doen.

Ook de *krijgskunde* is niet alleen zijdelings verbonden met vele takken van cultuur als: techniek, kunst, architectuur, kostuumkunde, religie, doch maakt bij verschillende volkeren een belangrijk deel van hun bestaan uit: koppen-snellers, Sparta, Pruisen en dgl. Ter wille van een zuivere rechtvaardigheid mag

men dit aandeel in de cultuur niet verdonkeremanen. Men verwarre n.l. niet constateren met toejuichen. Het is merkwaardig hoe juist het cultuurelement in de *krijgskunst*, de ontwikkeling der *legerorganisatie* (b.v. het opkomen van de generale staf), van *tactiek* en *strategie* bijna geheel verwaarloosd worden. Hoogstens wijdt men een enkel woord aan nieuwe *strijdmiddelen*, als de vuurwapens, de onderzeeër, het luchtwapen.

Maar niet alleen, omdat zij enige cultuurelementen bevatten, die van 's mensen vernuft of artisticeit getuigen, mogen staatkunde en militaire bedrijvigheid niet verwaarloosd blijven, zij verdienen in de eerste plaats vermelding om hun grote *zedelijke betekenis*. Dit zal menigeen verbazen. Doch het komt mij voor, dat ten slotte de politiek en de oorlog, zijnde de voortzetting der politiek met het zwaard, hoe vreemd het ook moge lijken, een *strijd om het recht* vormen. Natuurlijk is deze rechtsstrijd in sterke mate vermengd en verontreinigd door onrecht, wreedheid, willekeur, zelfzucht en, niet het minst, door zelfverblindings. Men spreekt daarom wel eens van een *tragische* strijd. Anderen zullen als rechtgeaarde pacifisten de *strijdmiddelen* afkeuren ('Niet met de wapenen der barbaren, Het blanke zwaard des geestes voeren wij'). Doch het gaat hier niet in de eerste plaats over goed- of afkeuren, doch over het constateren van het feit, dat hoe onzuiver ook, politiek en oorlog een *rechtsstrijd* vormen, waarbij de hoogste zedelijke factoren op het spel staan: recht, orde, vrijheid, godsdienst. In deze rechtsstrijd zet men zijn leven op het spel, hetgeen er een buitengewoon *dramatisch* karakter aan geeft. Men denke aan leuzen als: overwinnen of sterven; la liberté ou la mort! die niet altijd holle frazen geweest zijn. Roemrijk worden zij herdacht, die in deze rechtsstrijd hun leven geofferd hebben, het hoogste, dat zij op aarde bezaten. Zij worden opgenomen in de rij der nationale *helden*. Zij zijn talrijker dan de helden in enig ander menselijk bedrijf, tenzij men de martelaren voor een geloofsovertuiging erbij betreft, die echter ook enigszins in een rechtsstrijd zijn betrokken, zij het op andere wijze. Doch hoe gering in aantal zijn daarbij de thans veelgeroemde helden der wetenschap. De vaak geciteerde Galilei was géén held, wel een groot geleerde.

Ik geloof, dat het geschiedenisonderwijs sterk zou verarmen, indien men deze *strijd om het recht*, hoe krom veeltijds gevoerd, zou bagatelliseren of elimineren. Schuilt achter dit verwaarlozen van de rechtsstrijd niet soms een bepaalde richting, die de strijd om het recht gering acht, als zinloos beschouwt?

Een heel andere vraag is, hoe men deze stof de jeugd zal voorzetten, door welke geest beziel, en in welke mate. Er zijn vele manieren: nationalistische, chauvinistische, pacifistische, militaristische enz. Zal men met de tot dusverre in zwang zijnde breedsprakigheid doorgaan, of deze uitdunnen tot een dor, huiveringwekkend geraamte van feiten en jaartallen, waaraan geur noch smaak te bekennen vallen?

Men zal moeten kiezen en vereenvoudigen. Niet elke rechtsstrijd is belangwekkend, al kan het soms de moeite lonen op bepaalde hoofdstukken in te gaan. Hoe kan het *drama* der Franse Revolutie boeien of het *epos* van een

Napoleon! Wat kan het niet interessant zijn de tactiek van een Alexander, de strategie van een Hannibal uiteen te zetten of een enkele veld- of zeeslag van wereldbetekenis te bespreken: Waterloo, Trafalgar, Sedan of Tsjoe Sjima!

Maar welke rol mag hierbij de cultuurgeschiedenis spelen, zal men vragen. Ik geloof, dat deze bescheiden zal moeten wezen. Cultuurgeschiedenis zal bij ons gewone geschiedenisonderwijs niet veel meer kunnen zijn dan het inleiden en omkleden van de *zo ruim mogelijk genomen 'rechtsstrijd'*. Daardoor zal men de *levensbeschouwelijke motieven* der handelende acteurs kunnen waarderen en begrijpen, hun omgeving, zeden en gewoonten in de ruimste en edelste zin des woords zich kunnen voorstellen, waardoor het historische beeld wordt levendigd en verfraaid. Doet men dit niet, en legt men te sterk de nadruk op de details van het schilderij, dan loopt men gevaar af te dwalen en eindeloos rond te zwerven op neventerreinen. Hoe belangrijk deze ook mogen zijn op zichzelf, zij zijn te zamen genomen te omvangrijk voor één leraar om in luttele uren te doceren, te zwaar voor de opgroeiende jeugd om te verteren. Op de geschiedenisles is géén ruime plaats voor veel kunstgeschiedenis, muziekgeschiedenis, geschiedenis der wijsbegeerte en der dogmatiek, der techniek en der wetenschap. Geen mens kan met al deze vakken ook maar enigszins vertrouwd zijn; hij zal er anderen, minderjarigen, in weinig tijd niet vertrouwd mee kunnen maken. Al deze vakken zullen, vrees ik, het geschiedenisonderwijs topzwaar maken. Gaat men nog verder en geeft men enkel cultuurgeschiedenis, dan wordt het een lichaam zonder skelet.

Bovendien loopt de cultuurgeschiedenis niet steeds parallel met de geschiedenis van de staat. Menigmaal gaat ieder zijn eigen weg. Men denke aan Rubens en Van Dyck, die hun artistieke triomfen vierden tijdens de gestadige politieke en economische achteruitgang der Zuidelijke Nederlanden. Iets dergelijks vertonen Velasquez en Goya in de Spaanse geschiedenis. Karakteriseren de Pre-Rafaëlieten het Victoriaanse tijdvak? In zekere zin wel, maar men zoekt er te vergeefs de grootsheid van het British Empire in terug. De meeste leer- of handboeken slaan deze onbeduidende schilders maar over.

De proef op de som voor de onmisbaarheid der politieke geschiedenis is het weinig bevredigende historische beeld dat men verkrijgt, wanneer men noodgedwongen slechts over cultuurhistorische gegevens beschikt, b.v. in de *pre-historie*. Hoe pijnlijk mist men daar namen van volken, staten, personen en gebeurtenissen. Hoeveel voldoening wekt het daarentegen niet, wanneer het gelukt na tientallen jaren van onverdroten naspeuringen in de chaos van monumenten en beelden, van verweerde opschriften en nietszeggende vorstennamen een enigszins aannemelijk beeld te krijgen van het staatkundig verloop van Midden-Java van de 7e tot de 10e eeuw, zoals aan dr. Casparis de laatste jaren te beurt viel. Natuurlijk kan men esthetisch van de *Barabudur* genieten, gelijk ik zelf menigmaal mocht doen, doch de historicus wil meer. Hij wenst de tijd van de bouw, de maker, de opdrachtgever, de bedoeling van het grootse monument te leren kennen. Eerder is zijn historische weetgierigheid niet ver-

zadigd. Thans beginnen deze wensen in vervulling te gaan en krijgt deze 'berg van licht' een historische, een *politieke* achtergrond.

Zo gelukkig als bij de Barabudur zijn wij nog niet bij de pas onlangs ontdekte culturen van *Harappa* en *Mohenjo-Daro* in India. De gevonden inscripties zijn nog niet ontcijferd, geen naam, geen datum is ons overgeleverd. Deze grote monumenten van stedenbouw zweven nog vaag in een ver, duister verleden. De belijning van feiten en *jaartallen* ontbreekt.

De opnemingsmogelijkheid voor cijfers wordt bij jeugdige personen wel eens door ouderen onderschat, omdat deze zich aan zichzelf spiegelen. Men heeft er de oorlog aan verklaard, een 'numerus clausus' aan *jaartallen* opgelegd, of is afrondend te werk gegaan, aldus het historische beeld vervagend. Ik wil niet terug naar de jaartallenboekjes der vorige generatie - al heb ik persoonlijk er thans veel plezier van - maar een enkel jaartal kan toch wel veel goed doen, al was het maar als kapstok voor feiten. Indertijd verschaftte het mij grote voldoening, toen het mij gelukte enige orde te brengen in de chaos der Balische geschiedenis der 17e eeuw door de toevallige ontdekking van één jaartal, waardoor de ondergang van het rijkje Gelgel en de opkomst van het rijkje Kloengkoeng op dit 'last Paradise' gefixeerd werden. De feiten waren reeds lang bekend, doch het tijdstip van deze overgang zweefde schimachtig door de 17e en 18e eeuw. Thans bestaat de mogelijkheid tot verdere uitbouw van het historische beeld. Jaartallen waardeert men het meest, als ze ontbreken.

Bovendien maken de voorstanders der cultuurgeschiedenis zich, naar het mij voorkomt, schuldig aan zelfbedrog. Zij roepen om andere, betere zaken dan dorre diplomatie en bloedige vechthistorie. Ondertussen profiteren zij onbewust van het vaste geraamte der staatkundige geschiedenis, dat reeds bestaat en waarmede zij min of meer vertrouwd zijn. Op deze grondslag bouwen zij voort en merken pas het gemis als zij terreinen betreden, waar wel belangrijke hoofdstukken der cultuurgeschiedenis voor ons ontsloten zijn, doch waar de staatkundige lotgevallen der volkeren nog in de schoot der eeuwen verborgen liggen. Het is merkwaardig hoe vele handboeken over kunst- of literatuurgeschiedenis hun hoofdstukken beginnen met korte samenvattingen van staatkundige geschiedenis of er kortelings naar verwijzen. De meeste dezer werken vóóronderstellen enige kennis der staatkundige gebeurtenissen.

Samenvattend geloof ik dat men met het te sterk naar voren schuiven der cultuurgeschiedenis en het terugdringen van de staatkundige geschiedenis naar een plaatsje, waar zij zich nauwelijks als onderdeel der algemene geschiedenis vermag te handhaven, op de verkeerde weg is. Het machtigste vraagstuk ter wereld, n.l.: *hoe zal ik met mijn naaste leven*, dat nog even actueel is als tijdens Kaïn en Abel, dreigt daardoor in de verdrukking te komen.

Kerk en Staat in de Middeleeuwen

Nieuwe verworvenheden

GEEN artikelen zo nuttig als die welke zich aankondigen met de ondertitel: 'een historische herziening' (zo bijvoorbeeld R.S. Lopez, Mohamed and Charlemagne, a revision, Speculum 18, 1943, 14-38, en G.P. Cuttino: Historical revision: the causes of the hundred years war, Speculum 31, 1956, 433-459) of zonder deze titelatuur toch een dergelijk karakter dragen. Meestal worden daarin grondproblemen van de geschiedenis nog eens onder de loep genomen om het bestaande historische beeld op een zeker gebied aan de laatste uitkomsten van vorsingsarbeid te toetsen. Zwaartepunten van het onderzoek op het vlak van de middeleeuwse geschiedenis zijn momenteel gelegen in de kwesties rond het keizerschap van Karel de Grote, het keizerschap in het algemeen en de verhouding van het pausdom tot het keizerschap. Ook omtrent de rol van Byzantium zoekt men tot een dieper inzicht te geraken. De jongste literatuur heeft op deze punten al menig nieuw licht doen schijnen. Wat betreft het keizerschap van Karel de Grote vindt men een grote hoeveelheid van de voornaamste literatuur aangeduid in de Sonderabdruck van een artikel van Percy Ernst Schramm: Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser (Hist. Zeitschr. 172, afz. uitg. München 1952, 71 pp.). De studie van diverse van de daarin genoemde auteurs stelt ons in staat enige zeer nodige onderscheidingen te maken in de gebruikelijke voorstellingen omtrent het keizerschap, dat men aanstonds na het jaar 800 aan Karel wil toedichten, zonder dat men zich realiseert dat hier verscheidene invloeden hebben gewerkt. Karels clerici (Alcuin, Fridugise, Candidus, Wala) zijn de aanhangers van en de stuwende krachten achter een universalistische keizerschapsidee; Leo III en de curie werken vanuit een lokaal-Romeinse behoefte; Karel zelf is een praktische geest, niet speculatief, geneigd tot een christelijke politiek, maar zeer gesteld op een zelfstandige positie, ook tegenover de paus en het Romeinse volk. De indrukken in Rome opgedaan en de theoretische voorlichting van Alcuin c.s. hebben wel even zijn politiek beïnvloed: de op de synode van Aken (maart 802) genomen maatregelen zijn vol van een keizerlijk besef. Maar de synode van oktober van datzelfde jaar, die in een meer gespecialiseerde wetgeving de praktijk van een werkelijk keizerschap vorm zou moeten geven, geeft geen resultaten te zien. De feitelijke invloed van het keizer-zijn op Karels politiek is uiterst gering.

Daartoe is ook de conceptie zelf te onduidelijk. Leo III heeft in 800 geen uitdrukkelijke verklaring gegeven, welke rechtsverhoudingen na zijn keizerscreatie zouden gelden. Er is een tegenstelling tussen de curiale opvatting, die

de bescherming van de Kerk - welke voor deze heren de essentie is van het keizerschap - maakt tot een kerkelijk ambt, en de Germaans-Frankische opvatting, die uitgaat van Karels patriciaat van Rome, en zijn keizerschap ziet als de heerschappij van de beschermheer over de persoon van de beschermeling en over diens wereldlijk bezit (dus niet over de Kerk als zodanig!).

In een artikel 'Papsttum und Kaisertum im hohen Mittelalter; Werden, Wesen und Auflösung einer Weltordnung' (H.Z. 187, 1959, 1-53) dat de weer zeer prettige ondertitel draagt: 'Ein kritischer Überblick' - ook hier is in groten getale de belangrijkste literatuur op dit historisch-wezenlijke punt vermeld - maakt Th. Mayer ons attent op de verschillen die zich in de Kerk-Staatverhouding op een ander vlak voordoen, nl. de geografisch-ideologische tegenstellingen tussen oosten en westen. In Byzantium is de Kerk jonger dan de Staat, en de christelijke Kerk is dan ook als van ouds onder de Staat ondergeordend: er is een eenheid tussen beide, geen tegenstelling tussen wereldlijk en geestelijk belang: een monisme dus, terwijl het westen op dit punt duidelijk dualistische trekken vertoont. Een keizerschapsidee in kerkelijke zin steunt daar op ideologisch-belaste historische feitelijkheden, op de 'Schenking van Konstantijn' en de 'Overbrenging van het Rijk' (translatio imperii): de verhoudingen zijn daar veel minder natuurrechtelijk dan in Byzantium. Daartegenover ontwikkelt zich de idee van een 'romfreies Kaisertum', dat in werkelijkheid niets meer is dan een verhoogd zelfstandig grootfrankisch koningschap.

Merkwaardig is nu dat de translatio-gedachte de overbrenging insluit van het ganse Byzantijnse bestel van Staatsopperhoogheid op de Westelijke Kerk. Feitelijk blijkt noch de Westelijke Staat daartoe de organisatie te bezitten - hoe achterlijk is de administratieve organisatie van Karels rijk vergeleken bij Byzantium en het rijk van Haroen-al-Raschid! - noch ook is de Westerse Kerk zelf daartoe voldoende uitgebouwd.

In de laat-Karolingische chaos (eind 9e begin 10e eeuw) ontwikkelt zich dan een hervormingsstreven dat de *pauselijke* alleenheerschappij gaat bevorderen. Hendrik II die pausen afzet en aanstelt (Sutri, 1046) handelt daarmee in overeenstemming met de gedachtenwereld van de traditionele Kerk: de curie keurt zijn handelingen goed, maar de hervormers van Cluny wijzen deze staatsbemoeienis af, ofschoon nog steeds in Rome's ogen het keizerschap ondergeordend is aan de paus. Het in deze strijd tussen Kerk en Staat herhaaldelijk gebruikte translatio-argument wordt dan van zijn oorspronkelijk karakter omgebogen tot een fundament voor de theorie van de *pauselijke* opperhoogheid.

De volledige breuk komt onder Gregorius VII: de keizer-koning wordt uit zijn plaats in de Kerk gestoten, en de Kerk zelf omgevormd in een priesterkerk. Nu staan er twee zelfstandige instituten tegenover elkaar, die een heftige strijd gaan strijden omdat zij traditioneel zozeer vervlochten waren: de kerkvorsten waren de steunpilaren geweest van het Rijk.

Als het Rijk zich dan losgeworsteld heeft en een eigen ministerialiteit heeft opgebouwd, dan wordt deze de drager van een rijksideologie die alle idee

10

van een onderordening onder de Kerk scherp afwijst, en het keizerschap even onmiddellijk onder God plaatst als het pausdom. Wel wil het dan de gegroeide westelijke nationale staten onder het Rijk vangen (Rainald van Dassel spreekt van de 'reguli', de kleine koninkjes...). Dit roept dan een nieuwe oppositie op, en Johannes van Salisbury vraagt zich af wie dan toch wel de Duitsers tot heersers over de wereld heeft gemaakt!

Van belang is het in te zien hoe op grond van deze acute tegenstellingen aan beide zijden de eigen positie grondiger wordt doorgedacht, waarbij echter het dialectisch opsplitsen van allegorieën die een eenheid in samenwerking zochten uit te drukken (zon en maan, ziel en lichaam, twee ogen in het ene hoofd, zelfs de twee zwaarden) de divergentie alleen maar verscherpt. De kanonisten zoeken regnum en imperium te scheiden: maar hoe zou dit lukken daar de reële macht van de Keizer op zijn Koningschap berust; geeft de paus het eerste, het tweede zeker niet!

A. G. WEILER

(Wordt vervolgd).

Tijdschriften in vogelvlucht

De bedoeling van deze rubriek is niet, een volledig overzicht te geven van de inhoud der vele tijdschriften, die er voor ons vak zijn. De drie redacteurs hebben alleen de belangrijkste tijdschriften in het oog gehouden en die artikelen aangehaald, die voor klassikaal gebruik in aanmerking komen.

a. In de Kon. Bibliotheek vindt men onder no. 632 in de tijdschriftenafdeling: Archives. In Volume III no. 20 Michaelmas 1958 staat een alleraardigst artikel over de Acts of Parliament, en dan in het bijzonder over de originele Acts, die nu bewaard worden in The House of Lords Record Office te Westminster. Aanleiding tot dit artikel waren de talrijke vragen van studenten, die het House of Lords bezochten, zoals: 'Hangt het Grootzegel aan een Act; Tekent de vorst een Act; Hoe zien die oude Acts er uit?' Welnu, deze en andere aardige bijzonderheden vertelt Maurice F. Bond in 16 blz.

b. Het frisse History today (Kon. Bibl. no. 827) geeft in het aprilnummer van 1959 een aardig artikel over Mussolini: Artist in propaganda, door Denis Mack Smith; interessant is ook: Cromwell and the Execution of Charles I, door Sir Charles Ogilvie.

c. Wie over de reformbanketten in Frankrijk zich wil oriënteren, vindt een artikel van 15 blz. in: The Journal of Modern History, maart 1959. (K.B. no. 106). De schrijver is: John J. Baughan.

De titel is: The French Banquet Campaign of 1847-1848.

d. In het meer bekende Tijdschrift voor Geschiedenis (72ste jaargang, aflevering 1) kunt u over de in elk leerboek gekraakte cultuurprocenten enige bijzonderheden ter kruiding van de les vinden. Titel: De cultuurprocenten in de praktijk en in de ogen der tijdgenoten. Schrijver: Dr. R. Reinsma.

Aflevering 2 geeft ook voor ons belangrijke artikelen. Prof. Van Dillen licht het begrip Mercantilisme toe. Dr. Schulte Nordholt behandelt de brieven van onze gezant in de V.S. tijdens de Burgeroorlog. Aardig is ook het artikel van Lubberhuizen-van Gelder over Amerikaanse memoires uit ± 1850 Interessant is ten slotte: Van Nieuwenhuizen, Het ontstaan der Staten-Generaal in de Nederlanden in 1464, waarin betoogd wordt, dat het samenroepen ervan in geen geval een poging tot centralisatie der Bourgondiërs is.

e. De meesten uwer zullen met groot genoegen het eerste nummer van Reflector ontvangen hebben. De heer Canters c.s. bewijzen hun collega's hiermee wel een zeer grote dienst. Zo ik één bezwaar mag opperen, dan is dat tegen eventueel gebruik in een eerste klas. Daar lijkt me de stof te moeilijk!

R. REINSMa

GESCHICHTE IN WISSENSCHAFT UND UNTERRICHT

Dit maandschrift, orgaan van het 1er band der Geschichtslehrer Deutschlands, een oudere zuster van onze uitgave dus, is van uitnemend belang voor de geschiedenisleraar. Daar de prijs (15 DM) voor velen te hoog zal worden geacht voor een persoonlijk abonnement, wordt hier een overzicht gegeven van de belangrijkste artikelen uit de eerste vijf afleveringen van de lopende, tiende, jaargang. In Heft 1 en 2 valt de aandacht op artikelen van Ursula Gebrecke en Gisela Wagner: Der historische Atlas - ein ungelöstes Problem; 'Exemplarisch' oder 'thematisch', Versuch einer Begriffsklärung (Op hetgeen deze titel betekent kan hier niet worden ingegaan; men vrage het aan een der deelnemers aan de op 28 febr./1 maart j.l. te Havelte gehouden conferentie of raadplege de laatste jaargangen van GrWuU.); Geschichtliche Bildung? (1. Was bleibt?, 2. Interesse und Verständnis, 3. Geschichte, ein 'mündliches' Fach, 4. Schriftliche Aufgaben).

In Heft 3 en 4 staan o.m. artikelen van Karl Mielcke: Wissenschaft und Utopie in der Geschichtslehre von Karl Marx en Der Humanismus des jungen Marx; voorts: H.W. Herzberg: Zehn Jahre Israel, theologische Bemerkungen zum Israelproblem en Frits Terveen: Aus einer Wahlrede Hitlers am 27. Juli 1932 in Eberswalde, ein praktisches Bei-

spiel zur Arbeit an Filmdokumenten.

Heft 5 ten slotte bevat o.m. een artikel van Heinrich Bodensieck: Zur aussenpolitischen Argumentation des Nationalsozialismus nach dem Münchener Abkommen, en Erich Kosthorst, Der Nationalsozialismus und die deutsche Widerstandsbewegung, Bericht über eine Unterrichtsreihe, ten slotte: Der Investiturstreit als exemplarisches Thema im Geschichtsunterricht der Oberstufe van de hand van Bernhard Sutor.

Afzonderlijk genoemd dienen te worden de samenvattende 'Literaturberichte', waarvan wij er enkele noemen: Renaissance und Reformation, Absolutismus und Aufklärung en, zeer uitvoerig, verdeeld over aflevering 3 en 4, Mittelalter van P.E. Schramm; ook dienen te worden vermeld: Zur Geschichte des Mordes an den Juden Europas van Wilhelm Schreckenberg en Verfolgung und Widerstand 1933-1945 in Heft 5.

Al met al een op hoog niveau staand tijdschrift van een binnen redelijke grenzen gehouden omvang, zodat ook de druk bezette leraar er doorheen kan komen. De Nederlandse lezer zal in het bijzonder met genoegen constateren, dat met het jongste Duitse verleden allerminst verstopptertje wordt gespeeld.

ZILVERBERG

tijd'. Hoe kan 'de tijd' gekend worden! Ongetwijfeld door een bepaalde hoeveelheid feitenkennis, sterker nog: door kennis van 'de hoofdlijnen van de geschiedenis'. Dit vermoeden wordt bevestigd door wat de HEG-groep schrijft over de onderbouw. Daar moeten de leerlingen volgens haar 'een goede chronologische kennis' opdoen. En zo zijn we weer terug bij de semi-concentrisch/thematische methode. De wet van de stofoverlading zal ook in de jaren '90 van kracht blijven.

Dit sombere vermoeden is het afgelopen jaar nog versterkt door het eerste ontwerp-advies voor de basisvorming, het blauwe boekje. De HEG-commissie moest niet alleen adviseren over een nieuw eindexamen, maar ook over een nieuw Rijksleerplan. Dit laatste stond vanaf het begin al op het tweede plan, maar werd uiteindelijk geheel overschaduwd, doordat de minister van Onderwijs in 1988 aan de ontwikkelingsgroep geschiedenis en staatsinrichting opdracht gaf voorstellen te doen voor eindtermen in het kader van de basisvorming.

Het verslag van de werkgroep is weinig baanbrekend. De groep stemt in met het thematische uitgangspunt van de HEG, inclusief het ontwikkelen van, in dit geval 'enige', historische vaardigheden, maar blijkt overigens van mening dat veel van het verleden van belang is en de leerlingen overal wat vanaf moeten weten. De industriële revolutie, het moderne imperialisme en de vrede van Versailles moeten gekend worden. Maar bovendien dient de moderne leerling op de hoogte te worden gebracht van de islamitische cultuur in de middeleeuwen, de vervanging van negerslaven door Hindoestaanse en Javaanse contractarbeiders in Suriname en de emancipatiestrijd van de vrouw.

Verder heeft de ontwikkelingsgroep ook de algemene attitudinale vorming weer van de plank gehaald: met elkaar willen samenwerken, het eigen standpunt ter discussie willen stellen, respect opbrengen voor de mening van anderen; dat alles behoort volgens de ontwikkelingsgroep tot de doeleinden van het geschiedenisonderwijs.

In geschiedenisonderwijsland wijst weinig op een koerswending. Toch lijkt het huidige geschiedenisonderwijs niet tot bijzonder veel tevredenheid te stemmen. Een steeds geringer percentage leerlingen kiest geschiedenis en staatsinrichting als eindexamenvak. De geschiedenisfaculteiten klagen over het gebrekkige chronologische overzicht waarmee hun studenten van de middelbare school komen. Volgens de Groningse hoogleraar Ankersmit weten de leraren niet wat ze aanrichten met het thematisch onderwijs, omdat zij de verbindingsstukken tus-

1985: Werkloosheid, bezuinigingen en ghettovorming.

sen de thema's wel kennen, maar de leerlingen niet. Tenslotte wordt er ook steeds vaker (impliciete) kritiek van buiten het onderwijs gegeven. Het cultuurbewuste, opiniërende deel der natie maakt zich in toenemende mate zorgen over de veerkracht van de Nederlandse cultuur in het vereende Europa.

Achter de wolken schijnt de zon

De commissies lijken vooral op het probleem van het teruglopende leerlingental gefixeerd. Ze menen dat dit probleem veroorzaakt wordt door de tijdgeest. De jaren '80 zijn de jaren van 'kies exact' en nonsense, waarin meetbaarheid geldt als het exclusieve criterium van nut. De commissies proberen de crisis te bezweren door de hardheid en het nut van hun vak te benadrukken. Geschiedenis en staatsinrichting bestaat in hun presentatie uit structuurbegrippen en vaardigheden, het verheldert het bestaan en leidt tot een onderzoekende, analyserende houding.

Ik vraag me af of dit het juiste antwoord op de misère is. De geschiedenisfaculteiten vragen niet om historische vaardigheden, maar om historische kennis. Zij zullen op basis

daarvan de vaardigheden van de historicus zelf wel bijbrengen. De cultuorpessimisten is het evenmin om vaardigheden te doen, maar om culturele weerbaarheid en beschaving. Zelfs als antwoord op de kies-exact-golf schiet de politiek van de commissies tekort. Als het gaat om hardheid, exactheid, toepasbaarheid en analytisch vermogen zal geschiedenis het altijd verliezen van natuurkunde, wiskunde, scheikunde en economie.

Dat betekent echter niet dat de strijd bij voorbaat verloren is. Integendeel. Als het geschiedenisonderwijs uit kan gaan van zijn eigen sterke kanten, zijn de perspectieven beter dan in de jaren zestig en zeventig. Ondanks de schijn van het tegendeel zijn meetbaarheid en exactheid namelijk eerder kenmerkend voor deze jaren dan voor de jaren tachtig. In de jaren zestig en zeventig werden ze immers niet alleen van de exacte wetenschappen verwacht, maar ook van de menswetenschappen. De vlucht van de sociologie was het gevolg van overspannen verwachtingen aangaande de mogelijkheden tot rationalisering van de samenleving. Hetzelfde nut dat men van de exacte wetenschappen vroeg, dacht men ook van de sociale wetenschappen te krijgen en eiste men zelfs van de geschiedenis.

In de jaren tachtig behoren de illusies over de sociale wetenschappen tot het verleden. De maatschappij wordt nu minder gezien als een constructie die met ingenieurskunst te vervolmaken is, en meer als een historisch gegroeid lichaam, waarin de mens geworteld moet zijn om zich te handhaven. De belangstelling naar de wortels heeft tot een opleving van de historische belangstelling en een inzinking van de politicologische en sociologische interesse geleid. Historische boeken en tijdschriften doen het beter, sociaalwetenschappelijke publikaties doen het slechter dan voorheen. Locale historische verenigingen trekken soms sensationeel veel belangstelling, de kranten en tijdschriften staan vol met historische artikelen en in een algemene vlaag van onschuldige nostalgie herdenkt de samenleving ongeveer alles wat er te herdenken valt.

Alleen in het klaslokaal leeft de geschiedenis niet op. Misschien is een van de oorzaken daarvan, dat geschiedenis in de geest van de voorbije jaren nog steeds gepresenteerd wordt als een nuttig vak.

Het is echter niet nuttig, al is het wel belangrijk; belangrijk omdat het tegemoet komt aan het onbehagen in de dominante technocratische cultuur. Als de beleidsmakers dat duidelijk gemaakt kan worden, kan de toekomst van het geschiedenisonderwijs er zonniger uit gaan zien.

De Geschiedenis volgens Jan Pronk

Dik Verkuil

In de derde aflevering van onze serie over de spraakmakende gemeente en het geschiedenisonderwijs is het woord aan Jan Pronk, die zich door zijn bijdrage aan het rapport *Schuivende Panelen* ontwikkeld heeft tot de leidende ideoloog van de PvdA.

Pronk werd in 1940 geboren in een gereformeerd onderwijzersgezin. Hij studeerde in 1964 als econoom af bij Jan Tinbergen. Onder invloed van Tinbergen hield hij zich in de jaren zestig namens de Wereldraad van Kerken bezig met de Noord-Zuidproblematiek. In 1971 werd hij lid van de Tweede Kamer, van 1973 tot en met 1977 was hij minister van Ontwikkelingssamenwerking en van 1977 tot en met 1980 en 1986 tot heden was hij weer Kamerlid. In de periode 1980-1986 was hij assistent secretaris-generaal van de UNCTAD. Tekenend voor zijn rol in de PvdA is dat hij de dr. J.M. den Uyl-leerstoel bekleed aan de Universiteit van Amsterdam.

Europacentrisch

Kleio: Heeft het geschiedenisonderwijs uw kijk op de wereld gevormd, of heeft u radicaal gebroken met het toen aangereikte beeld?

Pronk: Ik heb er later, in de tweede helft van mijn economiestudie, mee gebroken. Het geschiedenisonderwijs was op de lagere school erg nationalistisch en op het gymnasium was het wel niet nationalistisch, maar toch sterk Europacentrisch. Door mijn keuze voor Tinbergen, door mijn oriëntatie op de ontwikkelingslanden en de economische wereldorde ben ik vraagtekens gaan zetten bij de wersterse verworvenheden. Uiteindelijk ben ik daardoor mijn Europese wereldbeeld kwijtgeraakt. Ik zie mijzelf eigenlijk niet meer als een westerling, als iemand die behoort tot de westerse samenleving. Ik ben eruit afkomstig, maar ben in wezen toch altijd samen met anderen bezig geweest, internationaal, in teams.

Kleio: In een rede uit 1975 citeert u met instemming een ministersconferentie van Derde Wereldlanden. Die stelt: *'Het onderwijs moet gericht zijn op inpassing van de opgedane ervaringen, van aloude waarden en zienswijzen, alsook van de volkstaal in de onderwijsprogramma's. Leerplanhervorming waarbij aandacht wordt besteedt aan de rijkdom van de nationale cultuur is daarom noodzaak'*.

Als u het hiermee eens bent, waarom neemt u dan afstand van uw eigen culturele achtergrond?

Pronk: Die afstand moet je nemen om te voorkomen dat je je eigen westerse normen oplegt aan anderen. Ik denk dat ik door mijn vak en mijn werk iets meer wereldburger ben geworden, en juist daarom begrip opbreng voor anderen die bij hun tradities aan willen sluiten. Als iedereen vasthield aan zijn eigen normen, dan zou je in een situatie van machtsongelijkheid bijvoorbeeld in Zaïre nooit een ontwikkelingsproces op gang kunnen helpen dat werkelijk gebaseerd is op de wortels van de samenleving in Zaïre zelf. Maar wat voor Zaïre geldt, geldt natuurlijk ook hier. Ook hier moeten de wortels natuurlijk niet doorgesneden worden. Het is van belang dat de toenemende integratie in Europa Nederland niet berooft van zijn eigen diepliggende culturele wortels. Maar het onderwijs moet die wortels wel relativeren.

Pronk: Ik heb heel goed geschiedenisonderwijs gehad. Vanaf de lagere school ben ik dan ook vast van plan geweest geschiedenis te gaan studeren. Maar gezien de gebrekkige toekomstmogelijkheden die ook toen al werden geschetst en vooral onder invloed van mijn wiskundeleraar die een wiskundige in mij verloren zag gaan, heb ik toch voor gymnasium beta gekozen. Ik ben uiteindelijk economie gaan studeren, omdat ik toch wilde kiezen voor een maatschappelijke studie.

Kleio: Wat trok u aan in geschiedenis?

Pronk: Op de lagere school was geschiedenis uitsluitend vaderlandse geschiedenis. Naast wat ik op school te horen kreeg, las ik toen al heel veel. Ik was in die tijd, eind jaren veertig, als jongen uit een protestants-christelijk nest hevig geïnteresseerd in de Boerenoorlog. Dus ik heb alle boeken van Louwers, Been en Penning daarover gelezen. Later op de middelbare school verbreedde de belangstelling zich. Maar het onderwijs dat we kregen bleef natuurlijk toch voornamelijk beperkt tot politieke geschiedenis. Wij hadden de serie *Novem*. Die ging wel ietsje verder dan de politieke geschiedenis, maar was natuurlijk toch duidelijk traditioneel.

Het onderwijs was niet-contemporain. In die zin was het slecht. Het kwam niet verder dan de voorgeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Nu lijkt dat erger dan het toen was. Want in de jaren vijftig lag de Eerste Wereldoorlog toch nog maar 40 jaar terug. Die was vergelijkbaar met de nasleep van de Tweede Wereldoorlog nu.

kleio

nummer 7/89
pagina's 26 en 27

Provincialistisch

Kleio: Als u eindtermen voor het geschiedenisonderwijs mocht formuleren, zou u dan voorschrijven om aandacht te besteden aan geschiedenis vanuit een Aziatisch of Afrikaans gezichtspunt?

Pronk: Ik zou daar erg voor zijn. Ik vind Nederland heel provinciaal, hoewel het denkt heel open en tolerant te zijn. Die tolerantie is er ook wel, maar het is tolerantie zonder echte nieuwsgierigheid, zonder de honger om echt kennis te nemen van gedachten en gevoelens van anderen. Het provincialistische gevoel dat hier alles beter is prevaleert heel sterk. Een actueel voorbeeld daarvan vind ik de reactie op de Rushdie-affaire. Daaruit sprak toch een anti-islamitische houding. Een afwijzing, zonder echt kennis te willen nemen van de ontwikkelingen in de islam, in de islamitische geschiedenis. Daaruit blijkt dat de tolerantie in Nederland toch ook maar beperkt is.

Kleio: Maar het standpunt van de anti-Rushdie demonstranten was toch niet te billijken?

Pronk: Nee, maar waar het mij om gaat is dat iedere islamiet in het Nederlandse 'Volks-empfinden' onder één noemer geschoven werd. Ik vind dat er in Nederland heel weinig kennis van zaken is over andere culturen. De reacties op de ontwikkelingen in China zijn daarvan een ander recent voorbeeld. Daarvan heb ik ook niet de indruk dat dergelijke kennis werkelijk goed is ingebracht in het onderwijs.

Kleio: Toevallig was China wel net eindexamenonderwerp bij geschiedenis. Maar dat

was meer een kwestie van toeval, het had net zo goed Brazilië kunnen zijn.

Pronk: Ja natuurlijk. Je moet selecteren. En dan moet dat soort onderwerpen op een diepgravende manier aan de orde worden gesteld. Als een exempel om mensen een houding van nieuwsgierigheid bij te brengen.

Gelijkhebberij en zelfbewustzijn

Kleio: Eerder ontvouwde Henk Hofland hier de theorie dat mensen pas met verstand van zaken, verbeeldingskracht en nieuwsgierigheid naar buiten kunnen treden als ze een goed ontwikkeld cultureel zelfbewustzijn hebben en geworteld zijn in de traditie. Onderschrijft u dat?

Pronk: Half. Het hangt ervan af op welke manier je zelfbewust bent. Als je hebt ingegoten gekregen dat het hier allemaal beter is, als je staat in een traditie van gelijkhebberij, dan is die traditie een belemmering. Je moet aan de andere kant natuurlijk geen flinterdunne culturele bagage meedragen. Je moet kunnen kijken, maar wel met de bereidheid om toch iedere keer je eigen uitgangspunten en waarden ter discussie te stellen.

Kleio: Zal door het proces van Europese eeuwording de autonomie van de nationale culturen niet worden aangetast?

Pronk: Ik voorzie een tweeslachtige ontwikkeling. Aan de ene kant zie ik schaalvergroting, internationalisering, grotere economische eenheden, blokvorming etcetera. Maar

tegelijktijd voorzie ik decentralisatie en differentiatie in de cultuur. Dat zal gebeuren op een beneden-nationaal niveau. Juist in grotere eenheden, zoals in Europa 1992, richten mensen zich namelijk in toenemende mate op de culturele basis van de eigen regio. Als psychologische reactie op de schaalvergroting ontwikkelen ze een sterkere 'sense of belonging'.

Basisprocessen

Kleio: Hoe moet de onderwijspolitiek daarop reageren?

Pronk: Ik denk dat het hier gaat om basisprocessen en omdat het om basisprocessen gaat, zijn ze wenselijk. Die moet de overheid dus niet proberen tegen te gaan. De cultuurpolitiek zal daarom eveneens tweesnijdend moeten zijn. Die zal de mensen enerzijds in staat moeten stellen te profiteren van alle verworvenheden die vanuit het buitenland op hen af komen, maar hen tegelijkertijd in de gelegenheid moeten stellen om dat gevoel van 'belonging' tot, zeg maar Limburg of Friesland, te beleven. Ik ben voorstander van sterke economische blokken, met daarin zoveel mogelijk decentralisatie. Vanuit dat oogpunt ben ik bijvoorbeeld ook voor lokale omroep en zo zou ik me ook kunnen voorstellen dat in het onderwijs...als het maar niet, want dat blijft altijd de spanning, als het maar niet leidt tot verabsolutering van de heemkunde, in die zin dat alles wat ver weg is, slecht is. Dat is het gevaar. Maar het andere is ook gevaarlijk: het losraken van je wortels, het ontheemd zijn. Zeker in die grote bovenationale eenheden kan dat destabiliserend zijn voor de samenleving.

Kleio: Zou het eindexamen gedecentraliseerd moeten worden?

Pronk: Ik vindt dat de Nederlandse middelbare scholier als hij dat zou willen in Spanje zou moeten kunnen studeren, en andersom. En dan is het wenselijk dat daar geen belemmeringen voor zijn, ook niet op het punt van vergelijkbaarheid van examens.

Kleio: Ook niet bij geschiedenis? Dat vak heeft een identiteitsvormende functie, en de Spaanse identiteit is de Nederlandse niet.

Pronk: Moet daar een keuze liggen? Ik vind het inderdaad wenselijk dat Nederlandse studenten veel meer weten van de cultuur, de achtergronden en de historie van de landen waarmee we een eenheid vormen, maar waarom zou dat ten koste moeten gaan van veel kennis van hun eigen achtergrond?

Kleio: Omdat er maar weinig uren ter beschikking staan. Geschiedenis is een keuzevak geworden.

Pronk: Ja, dat vind ik slecht. Maar daarop moet ik zeggen dat ik in het algemeen een groot voorstander ben van education perma-

nente. Het verlangde opleidingsniveau kan niet samenvallen met hetgeen in een paar jaar middelbare school gepropt kan worden. Onderwijs is in belangrijke mate toch ook nieuwsgierigheid aankweken. Je moet studenten en leerlingen een houding aankweken van nieuwsgierigheid en van bereidheid om van begin af aan iets serieus te nemen wat vreemd is en niet als minderwaardig af te doen. Dat vind ik essentieel voor onderwijs.

Kleio: Geschiedenis is een identiteitsbepalend vak. In een vorig interview schetste oud-staatssecretaris De Jong Ozn. Hoe daaraan in het christelijk onderwijs vorm gegeven zou kunnen worden. U vertegenwoordigt een partij die zich sterk maakt voor het openbaar onderwijs. Ziet u ook in het openbaar onderwijs een identiteitsvormende functie voor geschiedenis?

Pronk: Ontmoeting van culturen, dat vind ik toch eigenlijk het belangrijkste. De echte ontmoeting, met wederzijds begrip, kennis omtrent alles wat aan de orde is en zonder vooringenomenheid; dat vind ik een functie van openbaar onderwijs. En dat betekent bijvoorbeeld in de Nederlandse samenleving op dit moment een zeer sterke oriëntatie op de cultuur van andere etnische groepen in diezelfde samenleving. Dat vind ik van belang om destabilisering en conflicten te voorkomen. Ik wil nou niet zeggen dat dat het typische kenmerk zou moeten zijn van openbaar onderwijs, maar ik vind het wel een plicht.

Integratie en emancipatie

Kleio: En andersom, moeten de etnische minderheden niet ingevoerd worden in de dominante cultuur?

Pronk: Ik ben in ieder geval van mening dat integratie en emancipatie niet los van elkaar gezien moeten worden. Integratie zonder emancipatie in die zin dat men in de gelegenheid is om kennis te nemen van de eigen culturele achtergrond, acht ik slecht. Want dat leidt tot diezelfde vorm van ontworteling die ik zoëven noemde, van het opgenomen worden in die hele grote eenheden. Maar het is heel moeilijk om hier een evenwicht te vinden. Als etnische minderheden alleen maar onderwijs in de eigen taal en cultuur krijgen, wordt hen de kans ontnomen op gelijke kansen in de samenleving. Ze hebben dezelfde kennis van de Nederlandse taal en dezelfde vaardigheden nodig als alle anderen, om straks dezelfde kansen te hebben. Gaan we hieraan voorbij, dan voeren we een romantisch-introvert emancipatiebeleid, dat in wezen niet tot emancipatie leidt. Integratie is dus bijna een voorwaarde om de emancipa-

tie werkelijk houdbaar te doen zijn.

Ik vind verder dat de emancipatie van etnische minderheden institutionele consequenties moet hebben. Het onderwijs in hun eigen taal en cultuur moet niet gebeuren in de extra uren en moet niet alleen maar gegeven worden door buitenstaanders. Het moet geïntegreerd worden in het totale onderwijsproces, en niet apart blijven staan, zodat ook de Nederlandse kinderen er op een een of andere manier van mee gaan profiteren en zodat het ook duidelijk wordt dat dat andere niet alleen maar marginaal is. Want als het extra is, additioneel, in vrije uren met vreemde docenten, dan is het dus marginaal. De andere kinderen zouden wel iets anders mogen krijgen, maar ze zouden geen vrij moeten hebben. Er zou differentiatie binnen het onderwijs moeten zijn, en er zou uiteraard wederzijdse beïnvloeding moeten zijn. Dat ook de kinderen met een Nederlandse achtergrond kennis en begrip krijgen van de achtergronden van de moslims en hindoestanen.

De ondergang van de Nederlandse cultuur

Kleio: We willen nog even terugkomen op uw voorspelling over de toenemende belangstelling voor regionale culturen. U ziet geen groeiende belangstelling voor de Nederlandse cultuur? En u vindt ook niet dat de overheid moet voorkomen dat de Nederlandse cultuur ondergaat in het grote Europa?

Pronk: Ik zie dat gevaar van ondergang niet. Ik zie de belangstelling voor de Nederlandse cultuur alleen maar toenemen. Het aantal musea neemt toe en het museumbezoek neemt ook toe. Een andere interessant voorbeeld is de toename van genealogisch onderzoek. Mensen zijn zeer sterk geïnteresseerd in hun eigen stamboom, en verrichten op basis daarvan onderzoek. Dat is ook een voorbeeld van het proces dat ik schetste. Want het zijn dezelfde mensen die dag in dag uit worden geconfronteerd met schaalvergroting om op de eigen wortels terug te grijpen. Dat zit er zozeer in, dat je niet hoeft te grijpen naar geforceerde methoden om de Nederlandse cultuur van de ondergang te redden. Ik ben niet bang voor de Europese eenheid en beschouw de komst van etnische minderheden als een zegen. Ik geloof dat de Nederlandse historie al meer dan eens is gedynamiseerd door de binnenkomst van allerlei andere groepen en door haar confrontatie met het buitenland. De Gouden Eeuw en de kolonisatie waren er ook voorbeelden van. Nou, dat doet zich nu weer voor. En zijn we in het verleden ooit door confrontatie met andere culturen ondergegaan?

Kleio: Nee, maar de regionale culturen zijn wel ondergegaan in de nationale culturen.

Pronk: Ja, maar die onderscheidden zich ook niet zo sterk. En zijn ze echt ten onder ge-
gaan? Dat vraag ik dan ook nog af. Boven-
dien heeft de nationale cultuur ook elemen-
ten uit de regionale culturen in zich opgeno-
men. Voor confrontatie van culturen ben ik
dus niet bang. Ik ben wel bezorgd voor de
oprukkende commercie. Daarom ben ik bij-
voorbeeld een voorstander van een goed pu-
blicité omroepbestel dat het effect van de Eu-
ropese commercialisering kan beperken. Ik
vrees voor de greep vanuit de economische
categorieën op datgene wat in het verleden
niet beschouwd werd als economische cate-
gorieën: het onderwijs, de media, de cultuur.
Dat alles wordt minder een waarde in zich-
zelf. Het publieke karakter ervan neemt af,
het commerciële neemt toe, en daarvan zeg
ik: dat is de verloederende. De Nederlandse
cultuur gaat ten onder aan de verloederende
niet aan de opname in grotere gehelen.

Een éducation permanente

Kleio: Moet het onderwijs dan niet een ster-
kere culturele functie krijgen. Moet het niet
meer aandacht gaan besteden aan culturele
vorming en minder aan voorbereiding op de
arbeidsmarkt?

Pronk: Het moet beide doen. Want ik vind
het ook zeer zeker van belang om mensen
goed voor te bereiden op de arbeidsmarkt
om te voorkomen dat mensen voor de gek
gehouden worden. Want de technologie ont-
wikkelt zich en dat is niet te stoppen. Daar
moet je mensen vaardig voor maken. Als je
dat niet doet, ontstaat er een samenleving
waarin de armen armer worden en armoede
weer erfelijk wordt. We hebben dus een on-
derwijsbeleid nodig dat mensen permanent
in staat stelt flexibel te reageren op verande-
rende omstandigheden in de samenleving.
Nodig is education permanente. Je zult men-
sen moeten vertellen dat ze buiten en na het
schoolse onderwijs door zullen moeten gaan

met studeren. Zo heb ik het ook altijd gedaan
en zo heb ik het mijn kinderen geprobeerd
bij te brengen: je bent nooit uitgestudeerd.

Kleio: Is dat niet erg elitair? Voor veel men-
sen is onderwijs een belasting die ze opge-
drongen krijgen. Ze zijn blij dat ze ervan af
zijn.

Pronk: Toch heeft de samenleving de op-
dracht de mensen duidelijk te maken dat on-
derwijs een continu proces is. Dat ze zich
voortdurend dienen bij te scholen, omdat de
vaardigheden die ze hebben gekregen na 10
jaar zijn verouderd. En dat geldt ook voor al
het andere dat ze leren, want de samenleving
verandert ook in politieke, culturele en so-
ciale zin heel snel. Daarom moet onderwijs
zijn: nieuwsgierigheid bijbrengen. Dat mag
een elitair standpunt zijn, maar daarop zou ik
willen zeggen: maak de elites dan zo groot
mogelijk.

De baksteenindustrie en oral history

G.B. Janssen, *Baksteenfabricage in Nederland 1850-1920*, De Walburg Pers,
Zutphen 1987, 583 blz., prijs f 49,50.

M. de Koninck en H. Marijnissen, *Steenovensvolk, verhalen om te
onthouden*. Link, Amsterdam 1988, 303 blz., prijs f 45,00.

Gertjan de Groot

*'Ik zit vaak te kijken naar die ontwikkelings-
landen – maar de steenfabrieken van vroe-
ger waren precies eender. Niks meer, niks
minder. 't Was naarslag en armoede – tot en
met.'*¹

Dit is een van de talloze treffende uitspraken
uit het boek *Steenovensvolk* waarin ar-
beid(st)ers van deze bijna vergeten beroeps-
groep over hun eigen leven vertellen.
Momenteel werken er nog slechts 1800
mensen in de hypermoderne baksteenfabri-
kage, die samen anderhalf miljard stenen per
jaar produceren. In 1920 waren voor deze
hoeveelheid nog 20.000 mannen, vrouwen
en kinderen nodig. Deze omvangrijke be-
roepsgroep was tot voor kort bijna vergeten
in de Nederlandse geschiedschrijving. De
hier besproken boeken hebben daar verande-
ring in gebracht.

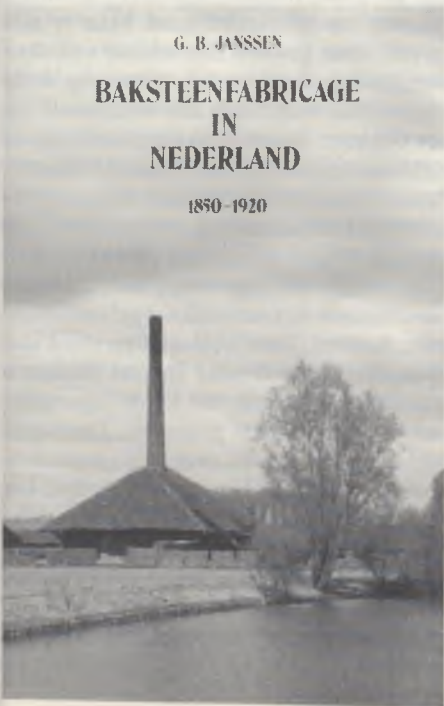
Betrokkenheid van de auteurs bij hun onderwerp

Beide boeken zijn geschreven vanuit een
persoonlijke betrokkenheid bij arbeid(st)ers
die op de steenfabrieken werkten.

G. B. JANSSEN

BAKSTEENFABRICAGE IN NEDERLAND

1850-1920

Maud De Koninck en Hilde Marijnissen
Ludo Vliind (red.)

STEENOVENSVOLK

verhalen om te onthouden

Janssen's vader vervoerde als machinist klei van de put naar de steenfabriek. Janssen heeft naast persoonlijke ook zakelijke motieven voor de bestudering van de baksteenfabricage omdat er volgens hem sprake is van een gebrekkige, soms onjuiste voorstelling van zaken omtrent de baksteenindustrie als bedrijfstak en over de arbeiders en ondernemers die daarin werkten.² Hij heeft in zijn lijvige dissertatie gekozen voor een beschrijving van de hele bedrijfstak in de eerste fase van de mechanisatie. De periode tussen 1850 en 1920 is volgens Janssen cruciaal omdat in dat tijdvak zich de overgang voltrok van nagenoeg ambachtelijke naar fabrieksmatige productie. Voor hem staat de werkende mens centraal, maar deze wordt eerst geplaatst in het raamwerk van technische en infrastructurale veranderingen.

Bij de selectie en interpretatie van de vele gegevens heeft hij gestreefd naar de zo nodige en noodzakelijke historische objectiviteit. *'Waar dit niet gelukt mocht zijn'*, verontschuldigt hij zich bij voorbaat, *'ligt de verklaring hierin dat deze studie niet alleen met het verstand maar ook met het hart is geschreven, een gevoel dat zich richtte op de oorsprong van mijn eigen bestaan'*.³

Hoewel hij vele gesprekken heeft gevoerd met steenarbeiders gebruikt hij de daaruit verkregen informatie slechts als achtergrond en citeert ze nergens in zijn boek.

Steenovensvolk kiest voor een heel andere benadering. Omdat de arbeid(st)ers in de baksteenindustrie zelf zelden aan het woord geweest zijn hebben Maud de Koninck en Hilde Marijnissen gekozen voor een 'pure' oral history benadering. Daartoe hebben zij dan ook vele tientallen gesprekken gevoerd met steenovenmensen tussen de 52 en 93 jaar. Hiermee hoopten ze de bestaande lacune op te vullen.

Deze interviews werden geordend en geredigeerd door Ludo Vlind, redacteur en initiatiefnemer van de reeks 'Verhalen om te onthouden'. In deze reeks verschenen al eerder boeken over twee andere beroepsgroepen: landarbeiders en mijnwerkers.⁴ De opzet van al deze boeken is gelijk, de interviews worden letterlijk weergegeven en slechts per thema geordend. De interviewers geven geen commentaar of verbindende tekst. *Steenovensvolk* wordt vooraf gegaan door een zeer beknopte inleiding en slechts op een enkele plaats in het boek worden de interviews onderbroken voor achtergrondinformatie. De interviews moeten voor zichzelf spreken. De vele tientallen foto's vervullen in het boek een zeer belangrijke rol, ze vormen de visuele aanvulling op de gesproken tekst. Het pagina voor pagina zorgvuldig koppelen van tekst en foto's was volgens Ludo Vlind dan ook een zeer tijdrovend karwei.

Oral History

In een gesprek met Ludo Vlind, die naast het vele redactiewerk ook alle praktische klussen voor zijn uitgeverij Link verricht, lichtte hij de opzet van de reeks 'Verhalen om te onthouden' nader toe. Deze boeken zijn geschreven om mensen die in de officiële geschiedschrijving veelal ontbreken zelf aan het woord te laten. Hun beleving staat voorop. Dat is de reden waarom er slechts uitspraken van geïnterviewden worden weergegeven. *'Anders sla je het dood'*. Het gaat Vlind er dan ook niet om wetenschappelijk doorwrochte werken uit te geven maar om boeken te maken waarin de betrokken groep zich herkent. Dit is één van de redenen dat er fictieve namen gebruikt worden. Na lezing menen vele betrokkenen dat een bepaalde uitspraak van een familielid of vriend afkomstig is. De herkenning wordt op deze wijze groter. Het gaat dan ook meer om een sociale reconstructie van een geschiedenis van een beroepsgroep dan om individuele geschiedenissen. Individuele uitspraken zijn volgens Vlind uitwisselbaar.

Dat de betrokken groepen ook bereikt worden blijkt uit de voor Nederlandse begrippen formidabele oplagen. van *Landarbeiders* werden 10.000 en van *Mijnwerkers* 7.000 exemplaren verkocht. Een bespreking in de huis aan huisbladen is volgens Vlind de beste reclame voor dit soort boeken. Mond op mond reclame doet de rest.

Locatie

Wie heden ten dage over de binnendijken van de grote rivieren rijdt ziet op talloze plaatsen steenfabrieken staan. Maar er zijn er veel meer geweest. De meeste van deze steenfabrieken vinden hun oorsprong in de negentiende eeuw. In de achttiende eeuw lag het centrum van de baksteenfabricage in Zuid-Holland, Utrecht en Friesland. De productie vond handmatig plaats en was voornamelijk bedoeld voor de lokale markt.

Door de toegenomen vraag naar bakstenen in de tweede helft van de negentiende eeuw verschoof dit centrum naar het gebied van de grote rivieren. Daar was een overvloed aan goedkope klei voorradig en veel goedkope arbeidskracht omdat die in de agrarische sector overtoollig was geworden. De mogelijkheid om de stenen over de rivieren af te voeren vormde een bijkomend voordeel. Dit maakte dat in het Waalgebied goedkope stenen geproduceerd konden worden dan in de rest van Nederland. De steenfabrieken schoten in de tweede helft van de negentiende eeuw daar dan ook als paddestoelen uit de grond

kleio

Het produktieproces

Voor klei omgevormd is tot baksteen moeten er vier fasen doorlopen worden, de winning van klei, het vormen van de klei tot vormelingen, het drogen van deze vormelingen en tenslotte het bakken ervan.

Deze verschillende stadia van de produktie moderniseerden in een ongelijk tempo. Zo lang de schakels niet optimaal op elkaar aansloten werd verdere mechanisering belemmerd of zelfs onmogelijk gemaakt.⁵ Een echt aaneengesloten keten werd pas na de Tweede Wereldoorlog bereikt en in de periode 1850–1920 is dan ook slechts sprake van een eerste mechanisatie.

Het afgraven van de klei dat aanvankelijk met de schop gebeurde werd als eerste gemechaniseerd. Daarna het mengen van de afgegraven klei tot een bruikbaar mengsel en vervolgens het vormen van stenen. Maar nog heel lang bleef het voor een geoefende vormer mogelijk met de hand net zo veel stenen te produceren als met een machine.

In het begin werden de stenen in veldovens gebakken. Op een veld tussen twee zware muren werden de vormelingen zo gestapeld dat er ruimte bleef voor zuurstoftoevoer. Vervolgens werden de zijanten en de bovenkant afgedekt. De oven werd met turf gestookt. In de streek van de grote rivieren werden deze veldovens pas na de Eerste Wereldoorlog op grote schaal vervangen door ringovens. Daarmee werd veel brandstof bespaard omdat het stookproces continu kon doorgaan en de warmte van de gebakken stenen werd gebruikt voor het voorverwarmen van de vormelingen.

Het drogen van de vormelingen bleef de enige stap in het produktieproces voor de Tweede Wereldoorlog die niet gemechaniseerd kon worden. Er werd in Nederland wel op tal van plaatsen geëxperimenteerd met kunstmatig drogen maar succes werd belemmerd door het verschil tussen de kleisoorten. Een geschikte droogwijze voor de ene soort klei bleek voor een andere soort ongeschikt, zodat de stenen tijdens het drogen scheurden. Het drogen bleef zodoende een seizoensbezigheid, omdat het van de natuur afhankelijk was. Hierdoor werkten de steenfabrieken tot aan de Tweede Wereldoorlog slechts van half april tot half september.

De aard van het werk

Naast een zeer gedetailleerde beschrijving van het produktieproces en de ontwikkelingen daarin geeft Janssen een goed beeld van de verschillende soorten arbeid in de baksteenindustrie.

Het afgraven en mengen van de klei gebeurde voornamelijk door mannen. Ook de vormer was een man, maar hij werd geholpen door kinderen die klei aangaven en de vormelingen wegbrachten naar het droogveld. Aan de droogfase werkten alleen vrouwen of meisjes, die de vormelingen na een dag drogen op hun kant moesten zetten (opsnijden). Na een aantal dagen moesten de vormelingen van het droogveld naar de drooghutten gedragen worden; ook dit opzetten gebeurde door vrouwen. Na het inkruien in de oven volgde dan het bakken van de vormelingen tot stenen. Stokers waren mannen, die daarbij vaak geholpen werden door hun zonen.

In *Steenovensvolk* wordt ervan uit gegaan dat de geciteerde uitspraken voldoende voor zichzelf spreken. Over het algemeen doen ze dat ook wel, maar soms heeft de lezer behoefte aan plaatsing van een bepaalde uitspraak. Dit geldt vooral als het uitspraken over de werkinhoud betreft. De organisatie van het arbeidsproces veranderde sterk vanaf de eeuwwisseling tot nu en uit de uitspraken van de arbeid(st)ers zelf is vaak niet af te leiden over welke periode en welk soort werk het gaat.

Doordat ook een overzicht met de achtergronden van de geïnterviewden ontbreekt is het boek slecht toegankelijk voor niet-ingeviden. Bij lezing blijft het onduidelijk hoe oud de geïnterviewde is, en waar en hoelang en in welke functie deze gewerkt heeft. Pas na lezing van het boek van Janssen dat zeer uitvoerig de verschillende stadia in de produktie en de veranderingen erin beschrijft wordt na enig gepuzzel duidelijk welke plaats de diverse geïnterviewden in het arbeidsproces hadden. Hierdoor zijn de hoofdstukken over het werk dan ook zonder meer het zwakste deel van het boek. Te meer daar er allerlei zaken in vermeld worden die er niet in thuis horen. Zo wordt uitgewijd over marskramers en zwervers die de warmte van de steenovens opzochten. Hier had de redacteur echt strenger moeten selecteren.

Dat wil overigens niet zeggen dat deze hoofdstukken geen interessante informatie bevatten. Zo blijkt hoe essentieel in deze bedrijfstak vrouwenarbeid was. *'Als je geen dochters had, hoefde je niet op de steenplaats te komen. 't Ging meer om de meiden dan om de mannen. Ze werkten voor een vent – en kregen betaald voor een kind.'*⁶

Ook de jongens werden ingeschakeld. Een zoon van een stoker vertelt: *'Zo van mijn achtste tot mijn elfde ging ik een paar nachten in de week mee naar de fabriek. Overdag ging ik gewoon naar school. Alle kinderen van de stokers gingen geregeld mee. Niet alleen omdat je graag wilde, maar je moest ook mee om de taak van je vader te*

*verlichten. (...) Mijn vader ging met z'n rug naar de vuurmond [van de oven] staan, ik gaf hem de turf aan – en dan smiet hij met enorme kracht de turfbllokken dertig meter ver het vuur in. Het was ontiegelijk zwaar werk!'*⁷

Het steenovensvolk

De benaming 'steenovensvolk' had een denigrerende klank. Het was een verwijzing naar de onderste sporten van de maatschappelijke ladder. Een geïnterviewde uit *Steenovensvolk* vertelt dat zijn verkering is uitgeraakt omdat zijn verloofde het uitmaakte. *'Ik denk omdat de steenfabriek te min was. Haar hele familie werkte op de papierfabriek en de mensen op de papierfabriek meenden dat ze een klasse hoger stonden dan wij. Het steenovensvolk was wel het laagste wat er was, dat voelde je als kind al. Dus ik denk dat ik niet van haar stand was...'*⁸

Steenovensvolk werd door de buitenwacht gezien als een groep die dronkzuchtig, ongeschoold en onbeschaafd was, met weinig normbesef, maar met veel kinderen. Deze typering vindt, volgens Janssen, haar oorzaken in de aard van de baksteennijverheid, maar berust tevens op vele vooroordelen en een discriminerende houding van hen die deze mening te berde brachten.

De kern van het steenovensvolk werd gevormd door een migrerend arbeidsoverschot dat zich definitief vestigde, soms aangelokt door de gratis huisvesting op de steenfabriek. Bij de plaatselijke bevolking vonden de steenovengezinnen meestal geen aansluiting. Zij waren voor hen vreemden met een andere 'taal', andere gebruiken en soms een andere religie. Deze geslotenheid van de autochtonen versterkte de vorming van een tamelijk geïsoleerde, op de steenovens werkende en wonende groepering. Bij het begin van de twintigste eeuw was de sociale afsplitsing van het 'steenovensvolk' een feit geworden.

Janssen merkt op dat deze ontwikkeling nagenoeg gelijk loopt met de eerste fase van de mechanisering. Bij de over het algemeen toenemende verbeteringen in de werk-, woon-, en leefomstandigheden van de arbeidende bevolking, verliep die voor de steenovenarbeiders in het begin van de twintigste eeuw trager, zodat zelfs van een relatieve achteruitgang sprake is. De ondernemers waren voornamelijk geïnteresseerd in het met zo min mogelijk kosten produceren van zoveel mogelijk stenen. Aanvankelijk kwam het dan ook niet tot innovaties in het produktieproces maar werd er beknipt op arbeidslonen en arbeidsvoorwaarden.⁹

De auteurs van *Steenovensvolk* wijzen op het vreemde verschijnsel dat het werk op de

Noten

1. De Koninck e.a., p. 65.
2. Janssen, p. 16.
3. Janssen, p. 18.
4. W. Nijsten e.a. *Mijnwerkers verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1979).
5. K. Slager, *Landarbeiders verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1981).
6. Janssen, p. 506.
7. De Koninck e.a., p. 59.
8. De Koninck e.a., p. 40.
9. De Koninck e.a., p. 18/19.
10. Janssen, p. 509/510.
11. De Koninck, p. 8.
12. De Koninck, p. 69.
13. De Koninck, p. 98/99.
14. De Koninck, p. 99.
15. De Koninck, p. 101.
16. De Koninck, p. 262/263.
17. De Koninck, p. 269.
18. De Koninck, p. 291.
19. De Koninck, p. 268.
20. De Koninck, p. 299.

steenovens zwaar en vuil was en weinig ge-
waardeerd werd. *'Maar de steenovensmen-
sen deden werd dat gedaan moest worden:
ze maakten bakstenen voor de bouw van hui-
zen en klinkers voor de aanleg van wegen.
Zonder hen zou een flink deel van de bevol-
king nog steeds in rieten hutten of houten
bouwsels wonen of zich voortbewegen langs
voetpaden en karresporen.'*¹⁰

Binding aan het bedrijf

Aangezien het weer in Nederland zeer wis-
selvallig is en de stenen tijdens het drogen
zeer kwetsbaar waren hadden de bazen er
belang bij permanent over hun arbeid(st)ers
te kunnen beschikken.

Zij hadden tal van manieren om de mensen
aan het bedrijf te binden. Eén van de meest
schrijnende was de woning van het bedrijf.
Zo vertelt een geïnterviewde waarvan zowel
de vader als de moeder op de steenfabriek
hebben gewerkt dat 'zij woonden in die zo-
genaamde ovenhuisjes, zo'n rijtje huizen
aan de dijk. Daar zaten dikwijls de vaste ar-
beiders in, zoals mijn vader, die stoker was.
De huur was maar gering, maar 35 cent –
maar de mensen moesten wel altijd disponi-
bel zijn voor de fabriek.' En een ander 'Als
het 's nachts regende of onweerde moest je
eruit. Dan moesten we rieten matten en zei-
len voor de droge stenen gaan schuiven. Die
mochten natuurlijk niet nat worden. (...) Een
keer toen het heel erg [onweerde], heb ik 't
niet gedaan. Toen kwam mijn vader "Jon-
gen, ga toch mee. Ze zetten je nog het huis
uit!" Ik zeg: "Dat moeten ze dan maar doen,
ik laat Mies hier niet alléén met de kleine
jong – als er wat gebeurt..." "Ja maar, dan
krijg je ook geen kolen meer!" "Dan ga ik ze
wel jatten", zei ik. "Nou" zei vader, "ik zal
wel zeggen dat je toch geweest bent..." Die
was zo bang. Echt een slaaf van de fa-
briek.'¹¹

Een andere manier was het verkopen van
drank door de bazen. 'Dus als de arbeiders
zin hadden in een flesje, gingen ze het halen.
De baas schreef dat op en zaterdag ging het
van het weekloon af. Dat deden ze met opzet:
hoe minder je verdiende, hoe armer je werd,
en hoe makkelijker dat je werd! Dan konden ze
gewoon met je doen wat ze wouen.'¹²
Volgens een andere geïnterviewde werd er
'van armoede gedronken'.¹³ Veel geïnter-
viewden merkten dan ook op dat hun ouders
weinig huiselijk leven hebben gehad
'Werken en slapen, eten en drinken – en
meer niet.'¹⁴

De afhankelijkheid van het bedrijf leidde tot
een opvallend onderdanige houding. De
vakbonden kregen dan ook pas in de jaren
twintig enige voet aan de grond.

Een verdwenen groep

Toen het droogproces eenmaal gemoderni-
seerd werd na de Tweede Wereldoorlog ging
het moderniseringsproces in de baksteenfa-
bricage zeer snel. Nu de productie niet meer
van de natuur afhankelijk was werd het werk
steeds meer georganiseerd als in andere fa-
brieken. Paarden werden vervangen door
vorkheftrucks en bulldozers. In de jaren vijf-
tig werd de lopende band ingevoerd. Dit
werd niet door iedereen met gejuich ontvan-
gen: 'De mensen op de steenoven waren 'n
vrij leven gewend. Je wist: "Als ik zoveel
doe, dan heb ik zoveel verdiend". Je ging
schaffen als je wilde, je nam je sigaretje als
je wilde. Als het gloeiend heet was, peesde je
door, zodat je eerder de oven uitkon. Maar
ja, toen die hand kwam, en die heftrucks,
toen was alles aangesloten aan de pers. Toen
stond je vast in die kringloop.'¹⁵ Een ander
'Ik voel me soms net een robot, man. Zó ze-
nuwachtig, omdat je die rothand constant
moet bijhouden.'¹⁶

Dit lopende bandwerk werd in de jaren zes-
tig en zeventig steeds meer gedaan door Ma-
rokkanen en Turken. Alleen het betere werk,
zoals het sorteren, werd nog door Nederlan-
ders gedaan, tot ook deze functies
verdwenen door de steeds verder doorge-
voerde automatisering. Een directeur: 'Je
hebt nu vooral gekwalificeerde mensen
nodig, met technisch gevoel. Mensen die de
panelen bedienen en onderhoudspersoneel.
Sorteerders zijn er niet meer, er staat nie-
mand meer aan de lopende hand. Er wordt
geen steen meer met de hand gepakt.'¹⁷

Bakstenen worden steeds vaker vervangen
door beton. In een particulier huis gaan ge-
middeld tweeënhalve keer zoveel bakstenen
als in een eenvoudige sociale woning. Bak-
steen is een luxe produkt geworden.¹⁸
Daarom heeft er in de jaren tachtig een
enorme koude sanering in de baksteenindus-
trie plaats gevonden. Vele steenfabrieken
sloten hun poorten en evenzovele werkne-
mers kwamen op straat. Hun lot was hard.
'De mensen vereenzamen. Ze hebben altijd
dicht bij de fabriek gewoond, niet verder dan
je een steen kon gooien. En kwam er 's
avonds nog een auto, dan gingen ze die vol
staan laden. Ze zouden nog worden begrá-
ven op het werk.'¹⁹

Ideetje misschien...? Ja. Natuurlijk!!!

KOSMISCHE KALENDER

Oerknal
1 januari

Ontstaan melkwegstelsel
1 mei

Ontstaan zonnestelsel
9 september

Vorming van de aarde
14 september

Eerste leven op aarde
25 september

Vorming oudste gesteenten
2 oktober

Oudste fossielen
Bacteriën en blauwgroene algen
9 oktober

Uitvinding van de sex
door micro-organismen
1 november

Ontstaan Eukaryotes
Eerste cellen met celkernen
15 november

Maandag 1 december
Op aarde begint zich zuurstofatmosfeer te ontwikkelen.

Vrijdag 5 december
Ontwikkeling van vulkanisme en kanalen op Mars.

Dinsdag 16 december
Eerste wormen.

Vrijdag 19 december
Ordovicium-periode. Eerste vissen, eerste gewervelde dieren.

Zaterdag 20 december
Siluur. Eerste planten met vaatweefsel. Planten vestigen zich op het land.

Zondag 21 december
Devon begint. Eerste insecten. Dieren gaan het land koloniseren.

Dinsdag 23 december
Carboon. Eerste bomen; eerste reptielen.

Woensdag 24 december
Begin van het Perm. Eerste dinosauriërs.

Vrijdag 26 december
Trias. Eerste zoogdieren.

Zaterdag 27 december
Jura. Eerste vogels.

Maandag 29 december
Mesozoïcum eindigt. Kenozoïcum en Tertiair beginnen. Eerste walvisachtigen verschijnen. Eerste primaten.

Woensdag 31 december
Einde Plioceen; begin van het Kwartair. Eerste mensen.

Woensdag 31 december

Ongeveer 13.30 uur
Ontstaan van Proconsul en Ramapithecus, vermoedelijke voorouders van aap en mens.

Ongeveer 22.30 uur
Eerste mensen.

23.00 uur
Stenen gereedschap algemeen in gebruik.

23.46 uur
Beheersing van vuur door Peking-mens.

23.56
Begin laatste ijstijd.

23.58
Zeevaarders vestigen zich in Australië.

23.59
Grottschilderingen in Europa.

23.59.20 uur
Uitvinding van de landbouw.

23.59.35 uur
Neolithische beschaving; eerste steden.

23.59.50 uur
Eerste dynastieën in Soemerië, Ebla en Egypte; ontwikkeling van de sterrenkunde.

23.59.51 uur
Uitvinding van het alfabet; Akkadisch rijk.

23.59.52 uur
Wetgeving van Hammoerabi in Babylon; Rijk van het Midden in Egypte.

23.59.53 uur
Bronsbewerking; Myceense cultuur; Trojaanse oorlog; Olmec cultuur; uitvinding van het kompas.

23.59.54 uur
Ijzerbewerking; Eerste koninkrijk Assyrië; Koninkrijk Israël; Phoenixiërs stichten Carthago.

23.59.55 uur
Asoka vorst over Indië; Tsj'in-dynastie in China; Pericles regeert Athene; geboorte van Boeddha.

23.59.56 uur
Euclidische meetkunde; natuurkunde van Archimedes; sterrenkunde volgens Ptolemaeus; Romeinse rijk; geboorte van Christus.

23.59.57 uur
Nul en decimaaltokens in Indische rekenkunde; val van Rome; veroveringen door de Islamieten.

23.59.58 uur
Civilisatie der Maja's; Soeng-dynastie in China; Byzantijnse rijk; invallen der Mongolen; Kruistochten.

23.59.59 uur
Renaissance in Europa; ontdekkingsreizen uit Europa en uit het China van de Ming-dynastie; opkomst van het experiment in de wetenschap.

Nu: de eerste seconde van nieuwjaarsdag
Verregaande verspreiding van wetenschap en technologie; opkomst van wereldomvattende cultuur; menselijke soort krijgt beschikking over middelen tot zelfvernietiging; eerste stappen in onderzoek buitenaardse ruimte en speurtocht naar buitenaardse intelligentie.

Enkele jaren terug is verwachtingsvol een start gemaakt met de rubriek 'Ideetje misschien...?.'

Wat was en is de bedoeling achter deze rubriek? Overal in het land ploeteren leraren om het onderwijs in geschiedenis zo prettig en zo goed mogelijk te geven. Af en toe doet iemand een gouden vondst.

Een ieder kan dat natuurlijk voor zichzelf houden. De bedoeling van deze rubriek is deze ideeën onderling uit te wisselen en op die wijze het geschiedenisonderwijs te verbeteren. De ideetjes hoeven niet zwaarwichtig te zijn en hoeven ook niet van een dikke handleiding voor leraren voorzien te worden.

De rubriek is tot nu toe niet geworden wat de redactie er zich van voorstelde. Er komen heel weinig reacties van de lezers. Bij navraag blijken de meeste lezers de rubriek te waarderen maar schrikken er voor terug een idee in te sturen. Men stelt zichzelf hoge kwaliteitseisen en alleen na een intensieve bewerking durft men het leuke idee aan andere collega's door te spelen. Vervolgens gaat het tijdselement meespelen en het leuke idee blijft waar het was.

Natuurlijk kan de redactie teleurgesteld de rubriek opheffen. In dit lustrumjaar willen we nog eens een uitdrukkelijke nieuwe poging wagen de rubriek tot een levendige uitwisseling van ideetjes tussen geschiedenisleraren te laten worden. De redactie biedt daarbij aan zelf de bewerking van de ideetjes op zich te nemen. De lezers sturen ideetjes onbewerkt op aan de redactie en die zorgt voor de rest.

Waarom moet een idee voldoen?

Van het idee moet proefondervindelijk vastgesteld zijn dat:

- 1) het in de klas goed werkt;
- 2) niet meer dan één lesuur omvat,
- 3) zonder uitvoerige instructies te gebruiken is.

Stuur al die goede ideetjes op aan de redactie t.a.v. Bart Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht.

RECENSIES

In 't kort

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Temidden van de vele boeken over de Franse revolutie die dit jaar verschijnen, vallen *De Franse revolutie* van F.Ch. Meijer en W.A. Knoop (De Bataafse Leeuw f 49,50), *Het feest van de revolutie* van Mona Ozouf (Bert Bakker f 45,-) en *De machine van de revolutie* van Daniel Arasse (SUN f 34,50) op.

Meijer en Knoop volgen in hun rijk geïllustreerde boek het verloop van de revolutie op de voet. Ze beginnen hun verhaal met een korte schets van het Ancien Régime. Daarna volgen de belangrijkste gebeurtenissen elkaar op. Na de bestorming van de Bastille, het afzetten van Lodewijk XVI en de strijd tussen Girondijnen en Montagnards gaan de auteurs in op de bestuursperiodes van het Directoire en het Consulaat om vervolgens af te sluiten met het keizerschap van Napoleon.

De Franse historica Mona Ozouf besteedt vooral aandacht aan de vele culturele veranderingen die plaatsvonden ten tijde van de omwenteling. Er werd een nieuwe kalender ontworpen met nieuwe namen voor de maanden en de dagen van de week, en de oude kerkelijke feesten werden vervangen door nieuwe. De meeste historici leggen nadruk op de diversiteit van deze feesten en op hun onderlinge tegenstrijdigheden. Mona Ozouf ziet een coherent beeld, het revolutionaire feest met zijn pedagogische streven en zijn utopie van een ideale, geordende wereld. De feesten hebben, volgens Ozouf, vorm gegeven aan nieuwe politieke en menselijke waarden, die zijn gebleven nadat de fees-

ten waren verdwenen en die het sacrale karakter hebben gekregen dat vóór die tijd was voorbehouden aan het religieuze leven.

Bij Arasse gaat het om een beschrijving van de discussie rond en de praktijk van het gebruik van de guillotine. Toch gaat het hem niet om de machine op zich, maar meer om het klimaat en het denken in de jaren die volgden op de revolutie. De guillotine moest na de veelal barbaarse en theatrale executies onder het Ancien régime een effectieve en pijnloze beëindiging van het leven brengen. Toch groeide juist deze rationele machine uit tot het koude werktuig van de Terreur, het symbool van de massale vernietiging in naam van de nieuwe democratie.

In 312, tijdens zijn veldtocht tegen het leger van zijn rivaal Maxentius, ontwaarde Constantijn aan de hemel 'het teken van het kruis', waaronder geschreven stond: 'Overwin hiermee'. De nacht daarna, zo vertelde hij de kerkhistoricus Eusebius, werd hij in zijn droom door Christus bezocht, en deze beval hem het kruisteken tijdens het treffen met Maxentius met zijn troepen mee te voeren. Constantijn gehoorzaamde, behaalde de overwinning en werd alleenheerser over het Romeinse Rijk. In *De droom van Constantijn* werpt de Britse historicus Robin Lane Fox een nieuw licht op het godsdienstig leven in de nadagen van het Romeinse Rijk. Hij rekt af met de opvatting van Gibbon dat het christendom zich ontwikkelde temidden van een in verval zijnde heidense cultuur. Agon gaf het boek uit dat f 49,50 kost.

G.J.M. Bartelink beschrijft dezelfde periode in *De geboorte van Europa* dat bij Coutinho in Muiderberg verscheen (f 29,50). Hij schetst de ineerstorting van het Romeinse Rijk en de omwentelingen op economisch en juridisch terrein die volgden. Tenslotte benadrukt hij de overdracht van het antieke literaire erfgoed dat het fundament vormt van de Westeuropese cultuur.

In de serie 'Clavis', kleine kunsthistorische monografieën, verscheen onlangs deel 9 *Lofen, een elfde-eeuws keizerlijk paleis in Utrecht* van B. Koopmans en deel 10 van M. van Vlieden over *Het Utrechtse huis de Rode Poort en zijn piscina*. In beide boekjes worden opmerkelijke middeleeuwse (restanten van) stadspaleizen beschreven. De Walburg Pers geeft de serie uit. De prijs per deeltje bedraagt f 9,50.

J.Th. Engels is de schrijver van *Kinderen van Amsterdam*. In dit boek gaat het niet

kleio

nummer 7/89
pagina's 34 en 35

zozeer om kinderen in Amsterdam, maar om kinderen waar de stad voor zorgt. Tegen de achtergrond van de geschiedenis van de stad wordt het verhaal verteld van het tot stand komen van de wezenzorg vanaf de dertiende eeuw. Dit gebeurt aan de hand van de drie grootste Amsterdamse weeshuizen: het Burgerweeshuis (voor poorterskinderen), het Aalmoezeniersweeshuis (voor de armen, de bedelaartjes en de vondelingen) en het Diaconieweeshuis (voor de kinderen van de eigen kerkelijke gemeente). In de jaren zestig en zeventig van onze eeuw groeiden deze drie weeshuizen uit tot één organisatie, nu vooral bestemd voor kinderen die het huis uit moeten. Deze worden in het 'Sociaal Agogisch Centrum het Burgerweeshuis' geholpen. *Kinderen van Amsterdam* kwam uit bij De Walburg Pers in Zutphen.

Een geschiedenis van de gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland van 1200–1960 verscheen recent bij uitgeverij Bohn, Scheltema en Holkema. J.K. van der Korst beschrijft hierin vier perioden: de socialisering, tot 1600, de professionalisering en vanaf het begin van de 19e eeuw de moralisering, die rond 1850 overgaat in de periode van de medicalisering. Dit overzichtswerk met de titel *Om lijf en leven* kost f 49,50.

Jan van der Groen schreef in 1669 *Den Nederlandtsen Hovenier*, het eerste deel van 'Het Vermakelyck Landt-Leven'. Uitgeverij Matrijs besloot tot een facsimile-uitgave van dit zeventiende eeuwse hoveniershandboek. Het is samengesteld uit twee edities uit 1687 en 1721. Over zaden, bloembollen, tuingereedschap maar ook over de aanleg van fontijnen en wijngaarden gaat deze editie die f 35,- kost. L. van Beek is de auteur van het tweede deel van *Pioniers van de natuurwetenschappen* dat uitkwam bij Van Gorcum in Assen (f 39,50). Achttien prominente Nederlandse geleerden passeren de revue. Er is onder andere aandacht voor het leven en werken van: Adriaan Metius, mathematicus en astronoom, de roemruchte Blaeu's, familie van de kaartenmakers, van Marum, de eerste geleerde die in ons land succesvol met elektriciteit experimenteerde. Verder maken we kennis met Buys Ballot, fysicus en oprichter van het KNMI, Hugo de Vries, 'de Paus der Nederlandse Botanici' en Jacob Metius, de uitvinder van de verrekijker.

In *Hollanders in Korea* komt een opmerkelijk stukje geschiedenis aan de orde: het gedwongen verblijf van een aantal VOC-schepelingen halverwege de 17e eeuw. De lotgevallen van de 36 bemanningsleden

van het jacht 'De Sperwer', die 13 jaar in Korea vertoefden, zijn opgetekend in het Journaal van Hendrick Hamel. Dit verslag werd in modern Nederlands vertaald en bewerkt door H.J. van Hove. Spectrum in Utrecht liet het boek verschijnen. Het kost f 34,50.

Dominee Lesturgeon, Jan Poortman en Jan Peer zijn slechts drie van de meer dan zestig personen in *Drentse biografieën I*. Het uitgangspunt van de auteurs, P. Brood en W. Foorthuis, was te komen tot levensbeschrijvingen, niet alleen van grote mannen en vrouwen, maar ook van 'de gewone man', de burger, de boer of de arbeider. Boom in Meppel verzorgde deze uitgave. Het boek kost f 28,50.

Nikolaj Bestoezjev (1791–1855) verbleef als officier in het kader van een Russisch vlootbezoek in 1815 enige tijd in Holland. Hij werd ingekwartierd in Hellevoetsluis en bracht bezoeken aan Amsterdam, Den Haag en Haarlem. In zijn verslag besteedt hij aandacht aan onze staatsinstellingen, de Hollandse vrijheidszin en de plaats van de republiek tussen de grote mogendheden. *Over Holland in 1815* is verkrijgbaar bij De Slavische Stichting (Postbus 727, 2300 AS te Leiden) voor f 19,90.

'Tien studies over Nederland 1930–1950' is de ondertitel van *Crisis, bezetting en herstel* van J.C.H. Blom. Het gaat daarbij om ongewijzigde herdrukken van bekende en onbekende artikelen die zijn gebundeld door Nijgh en Van Ditmar in Den Haag. *De stoelendans rond Jan Romein* beschrijft de perikelen rondom de benoeming van Jan Romein tot hoogleraar geschiedenis aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam in 1938/1939. Bart Hageraats analyseerde de meningen van voor- en tegenstanders in deze ruzie en komt tot een verrassende conclusie. Heureka in Weesp gaf het boek uit. Het is verkrijgbaar voor f 24,90.

Grote stromen vakantiegangers bevolken jaarlijks de stranden van West-Europa, kuststroken die er tot in de achttiende eeuw verlaten bij lagen. Het waren open oorden die met angst en afschuw werden bekeken. Vanaf 1750 kwam daarin verandering. De Franse historicus Alain Corbin stelt zich de vraag hoe deze omslag in zijn werk is gegaan. In *Het verlangen naar de kust* probeert hij hiervoor een verklaring te vinden. Nieuwsgierigheid naar de zee en oog krijgen voor de genietingen van het strand staan daarbij centraal. SUN gaf het boek uit in de bekende serie 'Sporen'. Het kost f 39,50.

Kees Torremans

DIA'S

'*Godsdiensten I*' en '*Godsdiensten II*', 2x 20 dia's met twee tekstboekjes van J. Halma. Astado, Zeist z.j., nrs. 290 en 291 uit de serie 'Mens, aarde, heelal', f 30,- per serie.

Bij audio-visuele uitgeverij Astado verschenen twee diaserieën – elk twintig dia's – onder de titel *Godsdiensten I* en *Godsdiensten II*. Volgens de uitgeverscatalogus zijn ze bestemd voor de hoogste groepen van het basisonderwijs en de eerste klassen van het voortgezet onderwijs. Bij elke serie hoort een tekstboekje, dat samengesteld is door J. Halma. Aan de orde komen onder meer het Christendom, de Islam, het Hindoeïsme en het Jodendom.

Van dergelijke series mag verwacht worden, dat de geschiedenis van de godsdiensten een weloverwogen plaats in de serie gekregen heeft. De geschiedenis van het Christendom bestaat uit een dia van een Romaans kruis, van het Colosseum en van de catacomben. Het verleden van het protestantisme is vertegenwoordigd via een dia van Luthers stellingname en een afbeelding van Calvijn. Dia's over de geschiedenis van de Islam, het Boeddhisme en het Hindoeïsme ontbreken. Van de twee dia's over het Jodendom(!) toont één de Klaagmuur in Jeruzalem. Tot slot bevat de serie nog een dia van een zonnepiramide in Mexico.

Maken we de balans op van het historisch element in deze twee diaserieën, dan blijkt het ontbreken van een helder keuze-apparaat de samensteller parten gespeeld te hebben: de ene keer een historische plaats van handeling, een andere keer een portret van een voorman en verschillende keren helemaal niets...

Cees van der Kooij

VERENIGDE STATEN

André Kaspi, *Geschiedenis van de Verenigde Staten van Amerika, I Geboorte en ontwikkeling 1607–1945, II Van 1945 tot heden*. Uitgeverij Het Spectrum BV, Utrecht 1988, Aula-paperback 163 en 164, 685 blz., prijs f 49,90 per deel. Maarten van Rossem, *Amerika, Land van begrensde mogelijkheden*. Hes-uitgevers, Utrecht 1988, 143 blz., prijs f 19,50.

Er is al enige tijd een toenemende vraag naar een Nederlandstalige geschiedenis van de Verenigde Staten en dat hangt samen, naar men mag aannemen, met de herstructurering van het universitaire onderwijs. Ook buiten de universitaire wereld bestaat ruime belangstelling voor de Amerikaanse cultuur en geschiedenis. Het is daarom een beetje ver-

wonderlijk dat het tot voor kort heeft moeten duren voordat er een hanteerbaar overzicht van tenminste de recente Amerikaanse geschiedenis in het Nederlands beschikbaar kwam. Dat was *De Verenigde Staten in de twintigste eeuw* door M. van Rossem, verschenen in 1984, maar die publikatie liet ondanks haar verdienste de behoefte bestaan aan een handboek over de hele Amerikaanse geschiedenis. Daarin is nu voorzien met de Nederlandse vertaling van de twee pocket-delen van André Kaspi's *Les Américains*.

Waarom een vertaling van een Franse tekst in plaats van één van de talloze handboeken over de 'History of the United States' zoals die overal in het Amerikaanse hoger onderwijs worden gebruikt? Er valt wel het een en ander, en zelfs veel te zeggen voor de keus van een niet-Amerikaanse grondtekst. Voor Amerikaanse handboekauteurs is de Amerikaanse geschiedenis wat wij zouden noemen vaderlandse geschiedenis. Hun optiek wordt vrijwel altijd gevormd door een traditioneel bepaald referentiekader. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat ze allemaal te lijden hebben van een onkritische vaderlandverering, maar men behoeft zich als Nederlander maar te realiseren met hoeveel twijfelachtige trekken ons eigen geschiedbeeld is omgeven om te begrijpen dat het voor die Amerikaanse schrijvers zo goed als onmogelijk is zich van hun gebruikelijke interpretatiekaders los te maken. En dit te meer omdat het Amerikaanse onderwijs ook de belangrijke taak heeft bij te dragen aan de mentale en culturele integratie van zoveel verschillende immigranten in de Amerikaanse samenleving. De 'melting-pot' werkt ook en misschien wel vooral door in het geschiedenisonderwijs. Daarom is de keus van een niet-Amerikaanse auteur best te verdedigen, zeker zoals hier van Kaspi, hoogleraar aan de Sorbonne, die de nodige publikaties over de VS op zijn naam heeft staan.

Zijn boek biedt geen traditioneel geschiedverhaal. Hij schrijft sterk becommentariërend. Voortdurend vraagt hij zich af wat de gebeurtenissen en ontwikkelingen te betekenen hebben. Hij discussieert er als het ware over. Daarbij verraaft zich een grote belezenheid, onder andere doordat hij de kern weergeeft van disputen die in de geschiedschrijving werden en worden gevoerd. Meermalen geeft hij ook aan over welke interpretaties de historici van mening verschillen en een enkele keer kiest hij zelf partij. Zo merkt hij over de revisionistische geschiedschrijving van de New Left in de jaren zestig en zeventig op dat ze wel een aantal goede vragen heeft gesteld maar daarop uiterst simplistische antwoorden heeft gegeven. Met specialistische gebieden die aan de geschiedenis verwant zijn toont hij evenzeer vertrouwdheid. Dat blijkt bijvoorbeeld uit

het hoofdstuk over de wereld van de Indianenstammen voor en na de komst van de eerste blanke kolonisten.

Het boek bestaat, net als zijn Franse origineel, uit twee delen. Het eerste bestrijkt de periode 1607-1945, het tweede die van 1945 tot heden. De cesuur bij het eind van de tweede wereldoorlog doet op het eerste gezicht wat vreemd aan. Het is immers gebruikelijk die te leggen bij de doorbraak van de industrialisatie tegen het eind van de 19e eeuw, maar voor Kaspi geldt het ogenblik waarop de VS zich als eerste supermogendheid aandienden. Hij is duidelijk geïnteresseerd in het dramatische, het tegenstrijdige en het grootschalige in de ontwikkeling van het Amerikaanse volk. Veel aandacht krijgen de economische en maatschappelijke toestanden, waarbij het geboden cijfermateriaal onderdeel uitmaakt van zijn betoog.

Vanwege die kwaliteiten mag Kaspi's boek een ruime verspreiding worden toegewenst, met name ook onder docenten en leerlingen van het voortgezet onderwijs. De bruikbaarheid van het boek wordt nog vergroot door een uitvoerig bijwerk van onder andere bijlagen en personen- en zakenregisters. In dit verband moet de voortreffelijke vertaling van Dr. H.F. Nuiten worden vermeld wiens werk zich tot veel meer heeft uitgestrekt dan het leveren van een nauwkeurige weergave van de tekst met behoud van Kaspi's levendige stijl. Ook de vertaling van het bijwerk komt op Nuitens rekening en wat dat betekent kan iedereen weten die wel eens op zoek is gegaan naar een leesbare Nederlandse vertaling van de Onafhankelijkheidsverklaring of de Grondwet met bijbehorende amendementen.

Van Rossems boek, dat zich overigens even vlot laat lezen als dat van Kaspi, hoort thuis in een andere categorie. Het is een knappe poging de meest recente periode van de Amerikaanse geschiedenis in historisch perspectief te plaatsen, vanaf het aftreden van Nixon in 1974 tot en met de verkiezing van Bush in 1988. Als eerste Nederlandse overzicht van de Carter- en Reaganperiodes kan het op zichzelf staan, maar het vormt in feite de voortzetting van zijn eerder genoemde boek *De Verenigde Staten in de twintigste eeuw*. Van Rossem besteedt begrijpelijk genoeg veel, aandacht aan het uiteenlopende beleid van de Democratische en Republikeinse presidenten, maar daarmee is zijn boek zeker geen presidentiële geschiedenis geworden. De politieke, culturele en economische ontwikkelingen worden duidelijk uiteengezet. Centraal staat het hoofdstuk over de conservatieve reactie van de jaren zeventig en tachtig.

Ook dit boek kan bij het voortgezet onderwijs goede diensten bewijzen, onder meer

omdat Van Rossems specialiteit, het geven van (soms zeer) scherpe typering, de aandacht blijft vasthouden.
N. Bootsma

GEZINSGESCHIEDENIS

De hierna volgende recensies zijn van de hand van J.G. Toebes.

G.A. Kooy (red.), *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland. Uitg. Van Gorcum, Assen-Maastricht 1985.*

In deze verzamelbundel is voor het eerst een poging gedaan het gehele veld van de Nederlandse gezinsgeschiedenis in kaart te brengen. Het boek is samengesteld door een multidisciplinair team, bestaande uit een kerkhistoricus, twee rechtshistorici, een sociaal-geograaf en twee gezinssociologen. 't Is merkwaardig dat er geen sociaal-economisch historicus in het team is vertegenwoordigd. Kooy vermeldt in zijn inleiding dat daaraan wel is gedacht. De aangezochte historici bedankten echter voor de eer: een merkwaardig verschijnsel!

Aangezien het boek al enige jaren geleden is verschenen, lijkt het me niet opportuun te uitvoerig op de inhoud ervan in te gaan. Iedereen die geïnteresseerd is in dit onderdeel van de geschiedenis zal het boek inmiddels wel in zijn of haar bezit hebben. Voor docenten in het voortgezet onderwijs die aan dit aspect op school aandacht willen besteden, lijkt dit een handige inleiding. In zo'n 200 bladzijden komen aan de orde: kerk en gezin in Nederland, recht en gezin, het gezin in demografisch perspectief, kinderen in het gezin en de man-vrouwrelatie, alle geschetst in hun ontwikkeling vanaf de 16e eeuw. Het boek besluit met een opstel van Kooy over 'Vier eeuwen ontwikkeling vanuit brede gezinssociologische optiek'. Voor hen die zich verder in de Nederlandse gezinsgeschiedenis willen verdiepen zijn er uitgebreide literatuurlijsten aan het eind van het boek.

Henk van Setten, *In de schoot van het gezin. Opvoeding in Nederlandse gezinnen in de twintigste eeuw.* SUN, Nijmegen 1987, 208 blz., geïll., f 28,50.

Dit is een handelseditie van een in Nijmegen verdedigd proefschrift. In hoeverre dit een bewerking van het proefschrift is, blijft onduidelijk. De auteur, een historisch pedagoog, poogt in dit werk een beeld te geven van 'de interne reacties van gezinnen op veranderingen in hun dagelijkse omgeving'. Daarbij staat centraal 'de vraag in hoeverre de alledaagse levensomstandigheden de ontwikkeling toelieten van een meer "moderne" omgang met kinderen: een affectvol-

ler, meer beschermend en doelbewuster opvoedingsgedrag' (a.w., p. 16).

De auteur zocht voor zijn analyse van het recente verleden vooral in sociaal-wetenschappelijke (sociologische) dissertaties. Daarin werd hij (begrijpelijk!) enigszins teleurgesteld. In het voorlaatste hoofdstuk doet hij verslag van een onderzoek met behulp van een vragenlijst, gezonden aan mensen die opgroeiden in verschillende milieus en in verschillende tijdperken. De bedoeling ervan was te achterhalen in hoeverre de veronderstelling over de ontwikkeling van de onderwijspraktijk, geponoerd in de voorgaande hoofdstukken, werd bevestigd door praktijkervaringen van mensen, geboren in 1910, 1922, 1937, 1952 en 1974, toegespitst op de lagere school-leeftijd.

De hoofdstukken 2 tot en met 5 beschrijven de ontwikkeling na WO-I thematisch, namelijk door de aspecten verzorging, wonen, leven en werken en media aan de orde te stellen. De stappen door de tijd zijn zo uiteraard vrij groot; dwarsverbindingen ontbreken veelal. De informatie over de verschillende aspecten is echter op zichzelf zeer instructief, mede door de vaak uitgebreide citaten uit rapporten van onderzoekers, jeugtherinneringen en andere observaties en door cijfers uit volkstellingen en enquêtes. De vaak moraliserende uitspraken van onderzoekers tot in de jaren '60 over 'verkeerde' verschijnselen die ze aantroffen, bijvoorbeeld over stripboeken, TV of uitgavenpatronen zijn onthullend.

De uitslag van de enquête is interessant. De auteur onderscheidt drie typen milieus: het agrarisch, het arbeidersmilieu en het burgerlijk milieu. Zijn these dat het agrarisch milieu qua 'opvoedingsintensiteit' in elke periode het minst modern was en het burgerlijk milieu het modernst, bleek in zijn algemeenheid wel op te gaan, maar niet voor alle dimensies die hij onderscheidde: omgangscontrole, affectief gedrag van vader en moeder, strafhantering en 'kinderwereld'. Terecht komt hij tot de conclusie dat 'de realiteit heel wat complexer en genuanceerder was' (p. 43).

Het boek geeft door zijn beknoptheid een snelle oriëntatie in de opvoedingspraktijk in Nederland in de twintigste eeuw, althans voor zover die te reconstrueren is.

Marga Kerklaan (samenstelster), *Zo doende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen.* Uitg. Ambo, Baarn 1987, 191 p., geïll.

Marga Kerklaan stelde dit boek samen naar aanleiding van 300 brieven die de KRO in 1985 ontving als reactie op een oproep voor

een TV-programma '60 jaar lief en leed'. Zij groepeerde fragmenten hieruit rond 20 thema's, zoals kerkelijk leefklimaat, woningnood, schuldgevoelens, de jaren '60, scheiding, ongehuwde moeders.

De fragmenten zijn – dat viel wel te verwachten – heel leesbaar en geven inzicht in het leven van roomse vrouwen tussen ongeveer 1920 en 1985, meest van boven de grote rivieren. Het is een unieke verzameling met heel persoonlijke getuigenissen: een aantal indrukwekkende 'documents humains'.

In het geschiedenisonderwijs kan een selectie hiervan voor de leerlingen belangrijk zijn om zo op het spoor te komen van mentaliteitsveranderingen in de afgelopen zestig jaar.

GESCHIEDENIS BUITEN HET GEZIN

Hans Hafkamp en Maurice van Lieshout (red.), *Pijlen van naamloze liefde; pioniers van de homo-emancipatie.* Uitgeverij SUA, Amsterdam 1988, 208 blz., f 34,50.

In de laatste helft van de negentiende eeuw werd in de westerse wereld de bijzondere categorie van 'homoseksuelen' onderscheiden: mannen (vrouwen bleven nog even buiten beeld), wier 'geaardheid' hen noopte tot 'tegennatuurlijke' seksuele handelingen met andere mannen. Het was een cruciaal moment in de geschiedenis van de westerse homoseksualiteit. Voorheen kende, men deze 'verkeerde liefde' natuurlijk ook al, maar nu werd er achter die daden een psychische aanleg hiertoe verondersteld.

Door achter bepaalde seksuele handelingen een bijzondere, bij die handelingen passende psychische gesteldheid te veronderstellen werd het geslachtsleven als het ware 'verdubbeld'. De oneindige diversiteit van seksuele gevoelens en handelingen tussen geslachtsgenoten was eerder onmogelijk in kaart te brengen, maar door erachter één gelijke bijzondere psyche te postuleren konden ze voortaan wel over één kam worden geschoren: de introductie van 'homoseksuelen' met hun 'homoseksualiteit'. Het geslachtsleven van deze nieuwe categorie werd er overigens niet minder verwerpelijk door.

Wat wel veranderde, was dat in toenemende mate artsen en psychiaters zich met hen bemoeiden, en juristen en moraaltheologen een stapje terug deden. De beoordelingsbevoegdheid van de laatsten reikte immers niet verder dan norm- en wetsoverschrijdende daden. Vanaf het moment dat alle homoseksuele handelingen herleid werden tot één afwijkende psychische gesteldheid – aangeboren of aangeleerd, te genezen of als 'handicap' te aanvaarden – kwam de beoordelings-

bevoegdheid in deze aan de psychiaters en criminologen. Homoseksuelen treffen we nu niet meer alleen in gevangenissen aan, maar ook in gestichten, ter observatie of om er te 'genezen'.

Door de 'verdubbeling' van de homoseksualiteit, het onderscheiden van handelingen en geaardheid, ontstond voor de individuele liefhebbers van leden van de eigen kunne de mogelijkheid elkaar te vinden in een gezamenlijke *identiteit*. Ze vormden een groep, want ze waren allen behept met die speciale aanleg. Vervolgens richtten ze zich in woord en geschrift tot elkaar en tot de buitenwacht om uitleg te geven. Hiermee werd in de laatste decennia van de vorige eeuw het patroon uitgezet voor het nog vele bedrijven tellende drama van de homo-emancipatie. Een kluchtig en tragi-komisch verhaal soms, maar in het algemeen diep tragisch. Tot de jaren vijftig van onze eeuw een geschiedenis van processen, schandalen, pamfletten en pseudoniemen, van uitgefloten redenaars, gebroken carrières, opgesloten wetsovertreders en oefeningen in onderduiken. Voor velen in Europa speelt de homo-emancipatie zich nog steeds af in dergelijke omstandigheden.

Het is ook een geschiedenis van opmerkelijke persoonlijke moed en inzet, van successen en van originele ideeën en slimme argumenten, uiteengezet in talloze nog steeds interessante geschriften. Dit verhaal van de homo-emancipatie wordt in *Pijlen van naamloze liefde* beschreven in afzonderlijke profielschetsen van leven en werken van ongeveer dertig mannen die, ieder op hun eigen manier en op grond van een eigen visie, opkwamen voor het lot van mannen die van mannen houden. Onder deze voorvechters van de homo-emancipatie treffen we bekenden als Ulrichs, Havelock Ellis, Von Krafft-Ebing, Carpenter, Hirschfeld, Freud, Gide, de Nederlanders Schorer, Von Römer en Aletrino, maar ook tal van onbekenden als J. Schoondermark (1849-1915), een getalenteerd overschrijver van wetenschappelijke beschouwingen en handelaar in buitenlandse doctoraten, en de strijdbare, ongelukkige G. Helpman (ps. van H.J. Schouten, 1865-1936), wiens activiteiten voor de homo-emancipatie belangrijker bleken te zijn dan tot nu toe werd aangenomen.

Een oordeel over *Pijlen van naamloze liefde* kan alleen positief uitvallen: het boek is helder geschreven, de biografieën zijn goed op elkaar afgestemd en de inleiding van Maurice van Lieshout geeft een voorbeeldig kader. Elke profielschets verschaft veel achtergrondinformatie, maar toch blijven de grote lijnen in de ontwikkeling van het denken op het gebied van homoseksualiteit en emancipatie steeds goed zichtbaar. De verwijzingen

met betrekking tot details bestrijken, in ieder geval voor wat betreft de Nederlandse hoofdpersonen in het boek, vrijwel het hele spectrum van het thans bekende bronnenmateriaal uit de periode 1870-1940.

Door deze kwaliteiten laat *Pijlen van naamloze liefde* zien dat de geschiedenis van de homo-emancipatie een volwaardig historisch item is, ook voor het onderwijs. De eerste garde van voorvechters van de homo-emancipatie was bijzonder actief en inventief. Hun deelname aan openbare debatten over de liefde voor het eigen geslacht kenmerkte zich door stugge vasthoudendheid aan de beginselen van individueel zelfbeschikkingsrecht en gelijkwaardigheid. De details van hun strijd tegen de vooroordelen rond homoseksualiteit blijven de lezer van *Pijlen van naamloze liefde* verbazen, want waar ze maar konden, tot in de kleinste blaadjes en de meest obscure boekjes, verhieven ze hun stem voor het 'levensrecht' van homoseksuelen.

Pijlen van naamloze liefde maakt duidelijk hoe groot de reikwijdte en diepgang was van het werk van de homo-emancipatiebeweging. Wat – met name voor het onderwijs – nog ontbreekt, is een bronnenuitgave van de geschriften van de eerste homo-emancipatoren en hun opposenten. In de Verenigde Staten is zo'n bronnenuitgave al wel tot stand gebracht (door Jonathan Ned Katz), maar in Nederland helaas nog niet. Eén of meer profielschetsen uit *Pijlen van naamloze liefde* met daarbij de oorspronkelijke teksten zouden zeer geschikt cursusmateriaal op kunnen leveren voor lessen over vooroordelen in de samenleving en de bestrijding ervan.

Het gemis van een Nederlandse bronnenuitgave is des te pijnlijker, omdat juist de Nederlandse bronnen van de felle discussies hier te lande omtrent de homoseksuele geaardheid en identiteit betrekkelijk toegankelijk en zeer verhelderend zijn. De debatten in Nederland in de decennia rond 1900 tussen de voor- en tegenstanders van gelijke rechten voor homoseksuelen kunnen een actueel bestanddeel vormen van lessen over maatschappelijke vooroordelen en discriminatie.

André Hielkema

COMPUTERSOFTWARE

Toets- en themaprogramma's van J. Beetsma. Van Walraven, Apeldoorn 1989, prijs resp. f 150,- en f 250,-.

Een van de meest energieke uitgevers op het gebied van computerprogramma's voor het geschiedenisonderwijs is Van Walraven uit Apeldoorn. De lijst van programma's heeft nu al een zekere lengte gekregen:

kleio

nummer 7/89
pagina's 38 en 39

- over China: Het Marco Polo incident uit 1937;
- over het conflict Snijders-De Jonge uit WOI;
- over het U2 incident in 1960;
- over de mouterij van de Zeven Provinciën;
- multiple-choice programma's, resp. over China en over Nederlands Indië.

Kortom: een uitgebreid aanbod, helaas tegen prijzen die echt niet laag zijn. Scholen die deelnemen aan het NIVO-project kunnen een aantal van deze programma's bestellen met de coupons bestemd voor educatieve software. Drie programma's uit het lijstje zullen hieronder nader worden besproken.

Hebben zulke programma's nu zin? Bieden ze enige waarde, bieden ze misschien meerwaarde?

Soms. Een computerprogramma heeft geen waarde alleen omdat het een computerprogramma is. Het is veeleer zo dat in sommige gevallen een computerprogramma een bepaalde zaak grondiger en effectiever kan uitleggen dan een leraar dat op haar of zijn vertrouwde manier kan doen. Let wel: in sommige gevallen, want het komt geregeld voor dat een computerprogramma de dorre monotone saaiheid van de allerslechtste collega die u kent nog overtreft...

De makers van deze programma's gebruiken een methode die bij automatiseringsprojecten, want daar spreken we toch een beetje over, wel vaker gehanteerd wordt. Lovenswaardig is het feit dat elk programma vrij uitgebreid wordt getest alvorens het produkt wordt uitgebracht. Middels evaluaties en toetsvragen en vervolgens analyse hiervan heeft men stapsgewijs getracht de programma's te optimaliseren.

De software is ontwikkeld m.b.v. een zogenaamd auteursstelsel. Een 'open' programma waarbij op een eenvoudiger wijze dan bij een programmeertaal als BASIC of PASCAL educatieve software kan worden ontwikkeld.

Toetsprogramma's

Beetsma C.S., de huisprogrammeurs van Van Walraven, hebben, om te beginnen, het geschiedenisonderwijs een dienst bewezen met het op de markt brengen van de multiple choice programma's over China 1924-1986 en Nederlands Indië 1918-1949. Dit zijn tamelijk eenvoudige programma's die de leerling een groot aantal vragen aanbieden met een goed- of foutmelding. De leerlingen kunnen op ieder moment opvragen hoe ze tot op dat moment gescoord hebben (en de docent kan zonodig later ook nagaan wie welke fouten heeft gemaakt). De vraagvormen variëren van tekstvragen tot kaartvragen en multiple choice. Niet zo opzienbarend, maar leerlingen van de school waar het pro-

gramma is uitgeprobeerd hebben in de dagen voor het centraal schriftelijk vrijwillig uren overgewerkt om met de twee programma's te oefenen. En ze waren niet de enige! Kennelijk hebben leerlingen vlak voor het examen grote behoefte aan dit soort van repeteren: met een hele klas in een ongedwongen sfeer in het computerlokaal, zonder enige dwang behalve hun eigen motivatie. Onderwijs zoals onderwijs altijd zou moeten zijn... Kortom: het zijn fijne programma's met gemiddeld behoorlijk relevante vragen (misschien bij nader inzien niet zo relevant gezien de inhoud van het CSE zoals dat in mei voor ons kwam te liggen). Helaas zullen ze na het examen niet meer zo vaak uit de kast worden gehaald, want als training na een paar 'gewone' lessen over China of Nederlands Indië zijn de vragen toch wel wat te gedetailleerd.

Te hopen valt dat de prijzen wat gematigder zullen worden: immers, f 150,- betalen voor een programma dat waarschijnlijk slechts 1 of 2 jaar gedurende enkele uren ingezet zal worden, dat is in de Deetman-decade nauwelijks mogelijk: na alle 7%-operaties is het voortgezet onderwijs echt wel blut.

Themaprogramma's

De themaprogramma's zouden een langere levenscyclus moeten kennen. Wij bekeken de diskette over het conflict tussen generaal Snijders en minister van oorlog Jhr. De Jonge. Nu niet direct een zaak waaraan je in de klas veel aandacht besteedt, maar toch wel van enig belang: de Duitsers wilden i.v.m. hun offensief aan het Westelijk front vrije doorgang door Nederlands Limburg. Generaal Snijders beoordeelde de situatie nogal defaitistisch waarop minister De Jonge van deze opperbevelhebber af wilde. Hij kreeg zijn collegae mee, behalve Cort van der Linden. Maar koningin Wilhelmina spartelde hevig tegen, zodat het afzetten uiteindelijk niet doorging.

Deze affaire wordt in het programma grondig uit de doeken gedaan met behulp van kaartjes, teksten, overzichten en gerichte vragen. Steeds weer moet de leerling de historische actoren op de voet volgen en proberen te beslissen zoals zij gedaan hebben. Kiest de leerling verkeerd, dan krijgt hij een gemotiveerde(!) afkeuring en moet opnieuw beginnen.

Het nut van het programma ligt niet zozeer in de meer-kennis over dit conflict maar meer in.

- het proberen identiek te redeneren aan de actoren;
- wat meer inzicht te ontwikkelen in de Nederlandse staatsinrichting, m.n. in kabinetsbeslissingen, de rol van de koning, hoe neutraliteit te handhaven, enzovoorts.

Het programma is voor klassen 4-Havo wel en voor 5-Vwo goed te doen. Maar: in werkelijkheid bleef De Jonge wat namokken en toen Snijders in de herfst van '18 weer in problemen kwam, zag hij zijn kans schoon: na de herfstkamp-affaire werd Snijders met gezwinde spoed verwijderd.

Deze affaire is in sterke mate gelijkend op de Limburgse zaak. En omdat het computerprogramma ook deze kwestie behandelt, is het nauwelijks verwonderlijk dat het doorwerken van het tweede deel van het programma meer geduld van de leerling eist: het wordt uiteindelijk allemaal wat monotoon. Maar het eerste deel is zeker de moeite en de prijs van f 250,- waard!

Nog enkele aanmerkingen op het programma. Er zitten nogal wat kleine onregelmatigheden in. Zo worden op bepaalde momenten logisch juiste antwoorden fout gerekend en omgekeerd (Als de leerling als antwoord op een tekst 'Wilhelmina' geeft, dan wordt dit antwoord geweigerd. Het antwoord 'koningin' wordt wel goed gerekend. Daarnaast zitten er nog wat taalfouten in. Uitgevers dienen wel te voorkomen dat het bestrijden van computeranalfabetisme niet leidt tot bevordering van het 'gewone' anal-fabetisme...

Uit het bovenstaande mag worden afgeleid dat er toch een duidelijke stijgende lijn is waar te nemen in de ontwikkeling van educatieve software voor het vak geschiedenis. Niet alleen in hoeveelheid, maar ook in kwaliteit. In een volgende *Kleio* hopen wij nieuwe programma's te bespreken. Het blijft echter raadzaam voorafgaand aan de aanschaf toch ook zelf het programma te beoordelen. Immers, de mening van recensenten is niet ieders mening...

Jan Snijders,
Bart Munsters
(COMIGO)

UIT DE VAKTIJDSCHRIFTEN

In deze nieuwe rubriek zullen Ed Jonker en Bernard Bouwman vanaf heden om beurten hun impressies uit de Nederlandse historische tijdschriften geven. Gezien de frequentie waarmee deze bladen verschijnen zullen we de rubriek vijfmaal per jaar opnemen.

Bernard Bouwman (1960) werkt in Oxford aan een proefschrift over het karakter van de Britse buitenlandse politiek na WO II.

Ed Jonker (1950) is wetenschappelijk medewerker in Utrecht en promoveerde vorig jaar op de dissertatie 'De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat'.

Wanneer je de balans opmaakt van wat er deze zomer aan Nederlandse geschiedens-tijdschriften is gepubliceerd, dan kom je tot de conclusie dat het nummer van *Groniek* over het begrip 'tijd' ongetwijfeld het interessantst is. Tijd is, immers, één van de basisbegrippen van de geschiedwetenschap, en het is daarom stellig van belang om bij dit 'raadselachtige' begrip stil te staan.

Het eerste gedeelte van dit dubbelnummer is historiografisch en vooral filosofisch van aard: aandacht wordt geschonken aan het denken over tijd van filosofen als Heidegger, Nietzsche en Ricoeur. In het tweede gedeelte wordt getracht om 'de werking van de tijd in de praktijk' te bespreken (om de terminologie van de redactie aan te houden): tijdssystemen en tijdsconcepten van – onder andere – de oude Chinese cultuur en de Maya-cultuur passeren de revue.

Hoewel *Groniek* geprezen dient te worden voor de durf om een dergelijk moeilijk en gecompliceerd thema aan te pakken, is het resultaat van de onderneming toch wel erg wisselvallig. Wat valt er op het dubbelnummer aan te merken? In de eerste plaats is – mijns inziens – de keuze van de diverse onderwerpen van de bijdragen vrij arbitrair. Zo wordt – om maar een voorbeeld te geven – wél uitgebreid aandacht geschonken aan een relatief onbekende filosoof als Ricoeur, terwijl een gigant als Hegel, die toch ook echt heel erg behartenswaardige dingen over de tijd heeft gezegd, nauwelijks ter sprake komt! En waarom wel een artikel over de tijdsbeleving van de Maya's en de oude Chinezen, en niets over Afrikaanse culturen? Misschien dat er aan deze keuzes goede overwegingen ten grondslag liggen, voor de lezers van *Groniek* blijven deze echter verborgen. Een tweede kritische kanttekening is dat de kwaliteit van de verschillende bijdragen toch wel erg uiteen loopt. Zo staat een voortreffelijk artikel over de 'new economic history' naast een slecht geschreven, buiten-

gemeen slaapverwekkende bijdrage over het motief 'tijd' in het werk van Harry Mulisch. Tenslotte kan de lezer zich niet aan de indruk onttrekken dat de redactie van *Groniek* wat al te veel hooi op haar vork heeft genomen. Blijkbaar hadden de verschillende auteurs slechts een beperkt aantal pagina's tot hun beschikking, en dat maakt de behandeling van de thematiek soms wat oppervlakkig. Beter was het geweest om aan beide subthema's (de 'theorie' van de tijd en de 'praktijk' van de tijd) een dubbelnummer te wijden, dat was de wetenschappelijkheid van het geheel ongetwijfeld ten goede gekomen.

Verder valt deze zomer een buitengemeen interessante discussie op waaraan zo ongeveer alle tijdschriften deelnemen. Het gaat hier natuurlijk om het geruchtmakende boek van Simon Schama over de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw. Aantrekkelijk is dat Schama zowel vurige pleitbezorgers als vuurspuwende critici onder de Nederlandse historische scribenten heeft gevonden.

In het eerste nummer van *Theoretische Geschiedenis* van dit jaar was al een positieve bespreking van het boek gepubliceerd door R. Dekker. Dekker aarzelde niet om het boek van Schama 'subliem' te noemen. Het zomernummer van *Theoretische Geschiedenis* is wat voorzichtiger: in een artikel over de 'geschiedenis van het geschilderde landschap van de zeventiende eeuw' komt R. Falkenburg nog eens op het boek van Schama terug, en dan blijken er toch enige harde noten te kraken.

De meest kritische recensie van het boek is echter te vinden in het zomernummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*; Roelof van Gelder laat niet zo heel erg veel van het boek heel.

Voor de lezer van de Nederlandse historische tijdschriften is dit alles een verademing: eindelijk weer eens een lekker giftig debat over een spraakmakend boek! Zou het misschien een goed idee zijn – zo vroeg uw recensent zich af – om over een half jaar alle bijdragen aan het debat te bundelen?

Op de valreep nog twee aanradertjes. *Skript* publiceert een interessant interview met Kees Schuyt, en het *Tijdschrift voor Geschiedenis* bevat een interessant artikel van P. Klein over de Nederlandse handelspolitiek ten tijde van het mercantilisme.

Wie durft – bij deze rijke oogst – nog te stellen dat de zomertijd de komkommertijd is voor de Nederlandse geschiedens-tijdschriften?

Bernard Bouwman

kleio

KLEIO KRANT

Verslag van de feestelijke jaarvergadering van de VGN op 10 juni j.l.

Of het nu door de datum kwam (in de laatste maand van het schooljaar), of door het weer (het was bloedheet), of door het onderwerp, feit is, dat op zaterdagmorgen 10 juni slechts een klein elitegezelschap van VGN-volhouders en docenten uit Amersfoort en omgeving aanwezig was in het hoofdkwartier van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort.

Het ROB is sinds enige tijd gevestigd in een aantal Middeleeuwse huizen, die met moderne tussenstukken zijn samengebouwd tot een prachtig geheel met, voor buitenstaanders, het karakter van een doolhof. In zijn welkomstwoord legde onze gastheer Dr. J.A. Brongers ons uit welke taken het ROB heeft en hoe men deze vervult. De dienst onderzoekt, documenteert en houdt in stand 'wat aarde bewaarde', met andere woorden het Nederlands bodemarchief.

Bij de rondleiding door het gebouw werd duidelijk wat dit allemaal inhoudt. Alle vondsten die gedaan worden zijn, worden hier eerst bestudeerd en vaak gerestaureerd voordat zij weer teruggaan naar de eigenaar, een gemeente, het Rijk of soms een privé-persoon. Ook wordt er zo goed mogelijk gereconstrueerd. Maar de meeste bewondering van de aanwezigen oogste nog het gebouw zelf, wat een jaar geleden door het ROB in gebruik werd genomen. Oude en nieuwe gangen, grote en kleine zalen, Middeleeuwse stenen en beton met gekleurd glas wisselden elkaar af en wat op het eerste oog onoverzichtelijk was bleek een heel functioneel gebouw te zijn, waar ieder specialisme de ruimte heeft.

Na de lezing van de archeoloog Drs. B. Huiskes, die pleitte voor de opname van archeologie in de stof die leerlingen allemaal gehad moeten hebben en een gezellige lunch, was het woord aan Drs. Antoinette van Duijn, die aan de hand van een videoband uitlegde op welke manier leerlingen wat meer inzicht kunnen krijgen in het werk van een archeoloog. Ook al worden er in Nederland niet zulke opzienbare vondsten gedaan, wij bezaten immers geen cultuur in het verleden die ons nu voorziet van pyramiden of stenen legers, juist door zelf na te denken over die weinig opvallende scherven en botjes

en ermee te werken en hypothesen op te stellen kan ook bij ons archeologie leuk zijn en leerlingen heel wat informatie verschaffen over het leven van onze voorouders. Het door haar gedomstreepte lespakket 'Met je vingers aan het verleden' is al eerder in *Kleio* besproken in de rubriek 'Ideeetje' in het juli/augustusnummer. Bij de hierop volgende rondleiding door de laboratoria werd ingegaan op de verschillende werkwijzen die het ROB hanteert om vondsten te reconstrueren en om er gegevens aan te ontfutselen. Het aan de hand van één scherf reconstrueren van een kruik of bord, het thuisbrengen van een botfragment en het prepareren van honderden paren oeroude schoenen oogstten veel bewondering, maar nog meer het monnikengeduld dat mensen moeten opbrengen om van een doos splinters en kleine scherfjes weer een antiek glas te maken. Wij merkten dat niet alleen de rechtlijnige wetenschapper, maar ook een goede knutselaar met kleine handige ideeetjes, een aanwinst voor de Dienst is.

Als afsluiting presenteerde Dr. G.F. IJzereef een toekomstvisioen, het archeologisch themapark 'Archeon' dat moet komen in Alphen aan den Rijn. Als de financiering rond komt, zullen daar op ware grootte en ook verder zo natuurgetrouw mogelijk bouwwerken verschijnen die de moderne wandelaar iets leren over ons verleden. Men denkt aan een stukje Dorestad,

een Romeinse haven met schepen zoals die van Zwammerdam, een vuursteenmijn, een Romeins fort en dergelijke. Verder is het de bedoeling het een en ander te bemannen en bevrouwen, zodat om de paar uur bijvoorbeeld Germanen een Romeins fort bestormen of andersom.

Na dit gloedvol betoog werd afscheid genomen van onze gastheer en zijn medewerkers die zo vriendelijk hun vrije tijd ter beschikking hadden gesteld om ons over hun werk te informeren. Heel wat meer op de hoogte van de mogelijkheden van de archeologie begaven de aanwezigen zich

naar huis of naar een Amersfoortse terras om de droge keel te spoelen.

Tijdens deze feestelijke jaarvergadering werd door Henk van Duijsen namens het bestuur van de VGN de Huib de Ruyterprijs van 1989 uitgereikt aan Tineke Bogaerts-Stoopman, die naast haar werk als Kleio-redacteur veel tijd steekt in de productie van het blad.

'Als eindredacteur is zij al vijf jaar verantwoordelijk voor het uiterlijk en de leesbaarheid van dit visitekaartje van de VGN', zo betoogde hij. Voor de VGN en voor de lezers een goede zaak!

PA _ BO
VGN

Op 23 juni 1989 vergaderde de commissie PA-BO in kleine samenstelling. Eén van de leden was verhindert en één was ziek geworden. De vergadering werd opnieuw bijgewoond door het A.B.-lid Jet van Herwaarden.

Aan de orde waren:

- de eerste ervaringen met het uitproberen van het criteriumapparaat voor het analyseren van schooltelevisiematerialen voor de basisschool;
- de nota over de kwaliteit van het natuuronderwijs op de PABO van één van onze zusterverenigingen.

Onze vergaderingscyclus wordt in september voortgezet.

Cees van der Kooij

COMIGO

Computers In het
Geschiedenis Onderwijs

Gegevensbestanden via COMIGO

Op het einde van het schooljaar 1988/89 is ook het NIVO-project definitief afgerond. Dit betekent dat nu een 2000 scholen in het voortgezet onderwijs beschikken over MS-DOS-apparatuur en een 'startpakket' met software. Bij dit laatste pakket is ook een aantal lesideeën voor het vak geschiedenis geleverd. In voorgaande nummers van *Kleio* is hierover al uitvoerig bericht. Ook een aantal pakketten uitgegeven door commerciële instellingen heeft het daglicht gezien.

COMIGO is in staat geschiedenisdocenten nog een extraatje te bieden. Het is mogelijk diskettes met bestanden te bestellen bij de commissie. Deze kunnen dan tegen kostprijs worden ontvangen. Het betreft zowel bestanden benaderbaar met PC-FILE als met DBASEIII+, twee database-programma's die veel gebruikt worden.

Wij hopen dat deze reeks uitgebreid kan worden met bestanden opgezet door geschiedenisdocenten in den lande. COMIGO zal gaarne via de *Kleio* voor de verspreiding zorgen.

Hieronder een overzicht van de op dit moment via COMIGO verkrijgbare diskettes:

Diskette 1

Broeksittard, IJsselmonde en Datchworth

Drie bestanden, geordend zodat er eenvoudig vergelijkingen gemaakt kunnen worden tussen de drie plaatsen in tweede helft van de 19e eeuw (PC-File).

Diskette 2

Scriptiebestand

Overzicht van literatuur te gebruiken bij bepaalde scriptie-onderwerpen (Dbase).

Diskette 3

Videobestand

Voorbeeld van een mogelijke opzet van een videobestand (Dbase).

Diskette 4

Spiegel Historael

Overzicht artikelen bruikbaar voor leerlingen, gecatalogiseerd volgens SISO-bibliotheekstelsysteem (PC-File).

De diskettes kunnen worden besteld per briefkaart waarop duidelijk dient te worden aangegeven welke diskettes en welk formaat diskettes men wenst te ontvangen. VGN-leden zijn alleen maar onkosten verschuldigd. Deze bedragen per toe te zenden diskette:

f 4,75 voor 5 1/4 inch diskette incl. porto

f 6,75 voor 3 1/2 inch diskette incl. porto.

Aanvragen sturen naar: COMIGO, Keizer Karel V straat 9, 6137 HD Sittard.

Commissie vrouwen- geschiedenis

De Internationale Vrouwendag (8-3-1990)

De Commissie Vrouwengeschiedenis van de VGN heeft het plan om in die steden, waarin inmiddels wandelingen vrouwengeschiedenis bestaan (ons bekend zijn: Amsterdam, Zutphen, Nijmegen, Culemborg, Arnhem, Groningen, 's-Hertogenbosch, Hoorn en Leiden), op 8 maart 1990 dergelijke wandelingen te houden. Enerzijds om op deze wijze de (hoe wel internationale) vrouwendag beter tot haar recht te doen komen. Anderzijds met het oog op het CSE-onderwerp vrouwengeschiedenis voor 1990 én 1991 en het op deze wijze in eigen omgeving zichtbaar maken van het verleden, voor leerlingen en eventuele andere geïnteresseerden.

Wie interesse heeft in het ter plekke meewerken aan de uitvoering van dit plan in de verschillende steden, wil

die contact opnemen met de ondergetekende, om dit verder uit te werken?

Ellen Marrenga, secretaris,
Lange Leidsedwardsstraat 212th
1017 NR Amsterdam
Tel. 020-277126

Nascholing Vrouwen in Nederland en de VS 1929-1969 te Amsterdam

Doelgroep: Docenten Lbo, Mavo, Havo, Vwo.

Alweer voor de derde keer biedt de sectie geschiedenis de nascholingscursus rond het eindexamenonderwerp voor 1990 'Vrouwen in Nederland en de VS 1929-1969' aan.

Op grond van de ervaringen opgedaan bij deze cursus en de suggesties van cursisten is de opzet nog meer aangepast aan de wensen van de docenten. De cursus bestaat uit een viertal bijeenkomsten van 3 uur. De docenten Tineke v. Loosbroek en Karin Loggen zullen dan aan de hand van de stofomschrijving voor het eindexamen een aantal thema's uitdiepen, gebeurtenissen in een breder kader plaatsen, achtergrondverhalen vertellen en suggesties doen voor aanvullende literatuur. Daarnaast wordt enig videomateriaal getoond en zal lesmateriaal beschikbaar zijn.

De cursus zal gegeven worden op woensdagavond 4-10, 11-10, 25-10 en 1-11-1989 steeds van 18.30-22.00 uur en op woensdagavond 7-2, 14-2, 21-2 en 28-2-1990 ook van 18.30-22.00 uur.

Plaats: Herengracht 266, 1016 BV Amsterdam.

Contactpersoon: T. van Loosbroek, tel. 020-225496 (instituut), K. Loggen, tel. 020-225496 (instituut).

OPROEP!

Op dit moment verschijnt bij de reguliere uitgeverijen allerlei materiaal over Vrouwengeschiedenis, vooral gericht op de periode die voor het CSE van 1990 is vastgesteld. Het is de vraag of ook aandacht zal worden besteed aan vrouwengeschiedenis in de periode voorafgaand aan 1929. De MateM is daarom bezig met het samenstellen van informatiepakketten voor vrouwengeschiedenis om die leemte enigszins op te vullen, zij het op bescheiden schaal; het zal steeds gaan om een pakket met materiaal voor één les, aangevuld met een korte handleiding, docentenliteratuurlijst en eventueel een leerlingenliteratuurlijst. Bij de keuze van een onderwerp wordt zoveel mogelijk de lijn van de reguliere leerstof gevolgd, zodat de lessen naast het gewone schoolboek gebruikt en 'ingepast' kunnen worden.

Aangezien de 'periode vóór 1929' een aanzienlijke tijdsspanne omvat, hebben de maaksters van de infopakketten dringend de hulp nodig van 'mensen in het veld': aan welke onderwerpen is behoefte? Suggesties hieromtrent zouden zeer welkom zijn, zodat we zo goed mogelijk kunnen voldoen aan wensen uit de onderwijspraktijk.

Reacties graag richten aan: MateM (Materialenbank onderwijs emancipatie)

t.a.v. Marjet van Baggum, Ineke Klapwijk of Anita de Moor
Postbus 7888, 1008 AB Amsterdam
Tel. 020-441815

Tropenmuseum/ Amsterdam

Opnieuw docenten-dagen in het Tropenmuseum

Op 10 mei j.l. hebben meer dan 80 docenten uit het hele land kennisgemaakt met het nieuwste aanbod van de Educatieve Dienst van het Tropenmuseum voor het onderwijs: LOPEN DOOR DE TROPEN. Door de grote belangstelling konden een aantal docenten deze dag niet bijwonen. Daarom organiseert de Educatieve Dienst op 4 oktober 1989 opnieuw een tweetal bijeenkomsten: van

10.30-13.00 uur en van 14.00-16.30 uur.

Inschrijving is alleen nog mogelijk voor docenten uit het voortgezet onderwijs, met name docenten aardrijkskunde, geschiedenis, maatschappijleer/wereldoriëntatie en levensbeschouwing.

Na een algemene introductie op het materiaal, gaan de docenten hiermee zelf aan de slag in het Tropenmuseum. Tot slot is er een nabespreking. Behalve gratis toegang ontvangen de docenten ook één deel van LOPEN DOOR DE TROPEN gratis (normaal f 30,00), evenals een consumptiebon. Docenten kunnen zich aanbieden tot en met 30 september a.s. bij de Educatieve Dienst van het Tropenmuseum: tel. 020-5688275.

Amsterdams Historisch Museum

'Goed Verkeerd' Geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland

In de week van 27 oktober tot en met 2 november 1989. GRATIS toegang.

Bij uitgeverij Meulenhoff Informatief te Amsterdam verschijnt een boek met dezelfde thematiek als de expositie, prijs f 34,50. Bij de tentoonstelling verschijnt een tweetalige brochure (Nederlands en Engels): *Goed verkeerd*.

Docentenbijeenkomsten tentoonstelling 'Goed Verkeerd'

Het museum organiseert op twee middagen een bijeenkomst voor docenten. Op deze middagen wordt een toelichting gegeven op de tentoonstelling en het bijbehorende educatieve pakket (materiaal voor op school en in het museum).

U kunt zich hiervoor schriftelijk of telefonisch (020-5231822 van ma t/m vr tussen 13.00 en 16.00 uur) bij de Educatieve dienst opgeven.

De data zijn:

– woensdag 1 november van 15.00 tot 18.00 uur voor scholen *buiten* Amsterdam.

– woensdag 8 november van 15.00 tot 18.00 uur voor scholen *in* Amsterdam.

Plaats: Filmzolder van het Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam.

Zuidhollandse Historische Dag

Op zaterdag 7 oktober 1989 zal in het gebouw van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag de tweede Zuidhollandse Historische Dag plaatsvinden. Het thema van deze contactdag voor Zuidhollandse historische verenigingen is

HISTORISCH BEELDMATERIAAL.

Tijdens het ochtendgedeelte van de bijeenkomst zullen twee algemene inleidingen gehouden worden over respectievelijk historische films en topografisch-historisch materiaal. Daarna zullen in enkele korte referaten lopende projecten op dit gebied in Zuid-Holland belicht worden. Na de lunch zal een filmprogramma vertoond worden.

Deelname

Historische verenigingen, archiefdiensten en historische musea. Op de Historische Dag zijn ook actieve (amateur-)historici van buiten de verenigingen welkom. Aan de deelnemers zal een geringe financiële bijdrage worden gevraagd.

Alle informatie: 070-624961.

Themadag Landelijk Overleg Vrouwen- geschiedenis

De vrouwengeschiedenisgroep verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en Hogeschool Interstudie organiseert op vrijdag 3 november 1989 de jaarlijkse LOV-dag. Dit jaar staat het MEISJESONDERWIJS centraal. Gezien de huidige discussie rond de '1990-maatregel' die ertoe moet leiden dat de komende generatie vrouwen economisch zelfstandig is, een thema dat volop in de belangstelling staat. Vanuit een historische en praktijkgerichte benadering zal aandacht aan het onderwerp worden besteed, in de hoop zo een bijdrage aan deze discussie te leveren.

's Ochtend staan twee inleidende lezingen gepland, 's middags zijn er een aantal workshops rond deelthema's als beroepsoponderwijs, onderwijs aan zwarte en migranten meisjes, onderwijs aan plattelandsgemeenschappen, bedrijfsoponderwijs, kostscholen/kloosteroponderwijs. Tevens wordt een drietal lezingen gehouden waarin een bepaalde historische periode centraal staat. 's Avonds is er een feestelijke afsluiting van de themadag.

Het doel van de themadag is de resultaten van recent vrouwengeschiedenisonderzoek en de praktijkervaringen met betrekking tot meisjesoponderwijs onder de aandacht van een breed publiek te brengen. Daarbij komt de vraag naar de betekenis van meisjesoponderwijs in onderscheiden periodes en culturen aan de orde. Is er sprake van een relatie tussen meisjesoponderwijs en de ongelijke verhoudingen tussen de seksen, daarbij rekening houdend met ethniciteit, klasse en stand? Tevens wordt een poging ondernomen een bijdrage te leveren aan de theorievorming met betrekking tot (historisch) onderzoek naar meisjesoponderwijs.

De themadag wordt gehouden te Nijmegen, Oranjesingel 42. Voor nadere informatie, suggesties en opmerkingen kunt u terecht bij Willy-Anne van der Heyden 080-235989 en José Eijl 085-212780.

NOT

De Franse Revolutie

Op dinsdag 24 oktober 1989 om 10.30 uur (Ned. 3) start de nieuwe vier-delige schooltv-serie 'De Franse Revolutie', bestemd voor de tweede klassen van Mavo, Havo en Vwo. De Westdeutscher Rundfunk (Schulfernsehen) heeft de serie gemaakt in het kader van het tweede eeuwfeest van de Franse Revolutie. De NOT heeft de serie voor de Nederlandse leerlingen bewerkt.

De Franse Revolutie bestaat uit documentaire en gedramatiseerde gedeelten. Abbé de Siéyès (1743-1836) is presentator, commentator en medespeler in de vier afleveringen die het verloop van de revolutie schilderen, van het bijeenroepen van de Staten-Generaal (1789) tot de val van het Directoire door Napoleon Bonaparte (1799).

De serie gaat vergezeld van een docenten-handleiding met achtergrondinformatie, lessuggesties en werkbladen voor de leerlingen à f 4,00. Het begeleidend materiaal is te bestellen bij de NOT, Antwoordnummer 1115, 1200 VB Hilversum.

Telefoon: 035-236260 (Afd. Verkoop).

De positie van de vrouw

Onder de titel 'De positie van de vrouw' brengt de NOT dit najaar een nieuwe vier-delige serie, speciaal samengesteld ter voorbereiding op het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis in 1990. De serie is bestemd voor de examenklassen Mavo, Havo en Vwo. Authentiek filmmateriaal en de getuigenissen van vrouwen die uit eigen ervaring spreken,

maken deze serie tot een levendig document van deze periode uit de geschiedenis.

'De positie van de vrouw' wordt vanaf dinsdag 21 november 1989 om 10.30 uur wekelijks uitgezonden. De vier afleveringen worden achter elkaar herhaald op woensdag 13 december vanaf 9.30 uur.

De NOT levert bij deze serie geen docentenhandleiding en geen leerlin-genmateriaal.

Rijksmuseum van Oudheden/ Leiden

Een verhaal voor het oprapen Opgravingen te Deir Alla in de Jordaanvallei

Met deze tentoonstelling geeft de RMO een kijkje achter de schermen van het werk van de hedendaagse archeoloog in het Nabije Oosten. In een 1 op 1 reconstructie van een deel van de opgraving van de tell Deir Alla wordt hiervan een zo realistisch mogelijk beeld gegeven. Deir Alla is een middelgrote tell. De tell is bewoond geweest vanaf de Midden-Bronstijd (ca. 1900-1600 v.Chr.) tot in de Perzische tijd (5e en 4e eeuw v.Chr.). In de vele lagen zijn de getuigenissen hiervan terug te vinden.

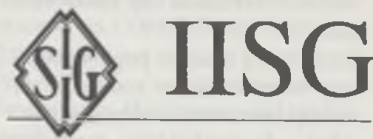
Door invloeden van klimaat, aardverschuivingen en -bevingen is het erg moeilijk om een complete reconstructie te maken. Speciaal voor dit soort problemen is een techniek ontwikkeld, de zogenaamde stratigrafische methode. Deze methode is bij de opgraving te Deir Alla zeer strikt toegepast. In de tentoonstelling wordt de gelaagdheid van de bodemstructuur aanschouwelijk gemaakt in de reconstructie van de 'muren' van het rasterpatroon waarin wordt gegraven. Door de authentieke voorwerpen hierin te plaatsen zoals de archeoloog ze aantreft, waant u zich bijna ter

plekke, alleen de hitte, het stof en de schorpienen ontbreken. Naast de opgraving wordt ook aandacht besteed aan het onderzoek van de opgegraven voorwerpen en andere zaken, als onderzoek van stuifmeel, om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van het leven in de oudheid. Delen van onderzoeks-laboratoria geven een beeld van een aspect van de archeologie dat zich meestal achter de schermen afspeelt.

Met deze tentoonstelling belicht het RMO niet slechts de opgegraven voorwerpen en hun wetenschappelijk belang, maar staat juist het educatieve aspect voorop. Hoe gaat de archeoloog te werk, onder wat voor omstandigheden oefent hij zijn beroep uit, wat gebeurt er met de voorwerpen die worden gevonden, hoe geven zij hun geheimen prijs en wat voor behandelingen ondergaan zij voordat ze in een museum staan opgesteld.

Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus, waarin in de vorm van artikelen, uitgebreid wordt ingegaan op het historisch kader, de gebruikte opgravingstechnieken en de verschillende vondsten, w.o. fragmenten van beschreven pleisterwerk, de Balaamteksten. De tentoonstelling is te zien in het RMO van 25 augustus tot en met 7 januari 1990. Het RMO is geopend van dinsdag t/m zaterdag van 10.00-17.00 uur, op zondag van 12.00 uur tot 17.00 uur.

Tentoonstelling: Menschen des 20. Jahrhunderts van August Sander

Van 14 september tot 1 december 1989 is in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis aan de Cruquiusweg te Amsterdam een tentoonstelling te zien van het werk van de Duitse fotograaf August Sander (1876-1964). De expositie bestaat uit een selectie van 120 foto's uit Sanders project *Menschen des 20. Jahrhunderts*. Met dit monumentale fotografische overzichtswerk wilde Sander in enkele honderden portretten een voor de totale Duitse samenleving in al zijn lagen en groepen representatieve dwarsdoorsnede van mensentypes laten zien. Het werk bestrijkt de periode van vóór de Eerste Wereldoorlog tot ca. 1933, toen de activiteiten van de nationaal-socialisten hem dwongen zich te richten op de minder controversiële landschaps- en architectuurfotografie.

De expositie is van 14 september tot 1 december te bezichtigen op werkdagen van 10.00 tot 17.00 uur en op zaterdag van 10.00 tot 13.00 uur.

'Voor de wind en voor 't gewin'

Tentoonstelling over 19e eeuwse zeilende koopvaardij in het Maritiem Museum te Rotterdam

Het herkennen van de verschillende Nederlandse scheepstypen is verre van eenvoudig; een bomsschuit of een kof, een galjoet of een schoener, ieder schip heeft zijn eigen typerende rompvorm of tuigage. De tentoonstelling 'Voor de wind en voor 't gewin' maakt de bezoeker wegwijs in de scheepstypen van de 19e eeuw. Wie zijn hart wil ophalen aan tuigage, masten, ra's en zeilen kan op deze tentoonstelling terecht; het Maritiem Museum heeft uitpakket met zo'n zeventig modellen en halfmodellen uit haar eigen schatkamers. Ook liefhebbers van het 19e eeuwse scheepsportret en zeegezichten komen volop aan hun trekken; meer dan 50 schilderijen, aquarellen, etsen en litho's zijn geëxposeerd.

Voor de tentoonstelling is een video gemaakt over het kleurrijke leven van kapitein Maarten Schaap uit Katwijk, die als een van de laatste Nederlanders in 1816 gevangen werd genomen door Marokkaanse kapers!

Er is een speciaal voor kinderen geschreven jeugdcatalogus. Het rijk geïllustreerde boekje bevat verhalen over vele voorwerpen op de tentoonstelling. Spel-, teken- en werkopdrachten zijn in de catalogus opgenomen, die f 12,95 kost. Er is ook een lesmap voor docenten verkrijgbaar.

Bibliotheek en boekhandel staan klaar met een schat aan informatie over deze 19e eeuwse zeilvaart en de laatste 'windjammers'. Als extra service kunnen bezoekers van de grote collectie 19e eeuwse bouwtekeningen desgewenst een afdruk bestellen.

Maritiem Museum Prins Hendrik, Leuvehaven 1, Rotterdam. Tel. 010-4132680.

Ongehoord en ongezien geregistreerd

Films

De vereniging 'Nederland-USSR' heeft o.m. te huur een film over de monumentenzorg in Leningrad 'Leningrad, een openluchtmuseum' en een documentaire over de geschiedenis van de Sovjet-Unie 'Enkele bladzijden uit de Geschiedenis'.

Inlichtingen: 'Nederland-USSR', Frederiksplein 28, 1017 XN Amsterdam, tel. 020-243456 en 220499. Er is ook een catalogus beschikbaar, die op aanvraag toegezonden wordt.

Catalogus teksten en geluidscassettes

Er is weer een nieuwe, bijgewerkte versie van de 'Catalogus Publieksservice' van VPRO-teksten en geluidscassettes verschenen, door de omroeporganisatie aangekondigd als 'Uw sleutel tot de VPRO-archieven'. De catalogus telt 68 bladzijden en kost f 5,00. De catalogus kan besteld worden door het bedrag onder vermelding van 'catalogus publieksservice' over te maken op postgiro 444600 ten name van VPRO, Publieksservice Hilversum.

Cees van der Kooij

Ingezonden Brief

De heer H.J.C. Termeer is een gevoelig man, dat blijkt uit zijn reactie op een onderzoek dat de uitgever Malmberg heeft gehouden onder leerlingen (*Kleio*, 30e jaargang, nr. 6, p. 41). Zijn stekels stonden meteen al overeind toen hij zomaar iets van een uitgever kreeg. En terecht natuurlijk, want Malmberg had er vast een heimelijke bedoeling mee. De uitgever wilde de nieuwe methode 'Andere Tijden' aan de man brengen en gebruikte een onderzoek om dit nog eens, op slinkse wijze, te doen.

Inderdaad hing dit onderzoek niet in de lucht, het maakte deel uit van de campagne die gevoerd werd om de door H.L. Wesseling en mij geschreven methode onder de aandacht te brengen. Gelukkig dat Termeer dit meteen doorhad, want anders waren andere docenten er gewoon in gestonken.

Jaren geleden maakten we ons in het VGN-bestuur ernstige zorgen over de beeldvorming van ons vak. Een negatieve beeldvorming zou op den duur de positie van het vak geschiedenis en staatsinrichting sterk verzwakken. Het toenmalige bestuur besloot daar wat aan te doen. We gaven een brochure uit, 'Afrekenen met 1600', en daarin werd het belang van het vak helder en treffend door de onderwijsjournalist Piet Hagen beschreven. De kosten van de brochure en de kosten van de verspreiding werden gedragen door twee uitgevers in Nederland. Diverse uitgevers waren toen bereid geld te steken in deze brochure, omdat ook hen de positie van het vak ter harte ging. En bepaald niet alleen, omdat hun commerciële belangen op het spel stonden.

Nog steeds kan men zich zorgen maken over de beeldvorming van het vak geschiedenis en staatsinrichting. Ook het bestuur van de VGN doet dit, al zou er nog veel meer aandacht kunnen worden besteed aan wat je zou kunnen noemen positieve publiciteit. Het onderzoek van Malmberg heeft in ieder geval geleid tot een groot artikel in het *Algemeen Dagblad* met als kop 'Geschiedenis is in'. In hetzelfde *Kleio*-nummer waar de heer Termeer het onderzoek aan de kaak stelt, zegt bestuurslid Joke van der Leeuw-Roord naar aanleiding van het artikel in het *Algemeen Dagblad*: 'een goede zaak'.

Termeer heeft aan dit soort zaken geen boodschap. Hij stort liever een emmertje azijn uit over een onderzoek waarop natuurlijk kritiek mogelijk is. Maar de verbetering toon waarop hij het onderzoek te lijf gaat doet vermoeden dat hij zich niet eens kan voorstellen dat kinderen geschiedenis een leuk vak vinden. Dat lijkt me heel verontrustend.

Hans Ulrich, oud-voorzitter van de VGN

Naschrift bij de reactie van Ulrich

Ik ben het met Ulrich eens dat we blij moeten zijn met alle positieve publiciteit over ons vak. Maar juist als historicus vind ik ook dat als het 'onderzoek' waarop die publiciteit is gebaseerd, ondeugdelijk is, dat dan evenzeer gezegd moet worden.

Wij kunnen ons allemaal heel wel voorstellen dat leerlingen geschiedenis een leuk vak vinden. Maar als Malmberg, Ulrich, de VGN of wie dan ook die positieve houding tegenover ons vak werkelijk aan wil tonen, laten ze het dan wel goed doen! Anders is er pas echt reden voor ongerustheid.

H.J.C. Termeer

VGN-LEERLINGENMATERIAAL

KLEIO

Onder de titel
KLEIO-DIDACTICA geeft de
VGN leerlingenmateriaal uit dat
na te bestellen is.

Nog leverbaar zijn:

- KD 1 'n Land zonder Leerplicht
KD 2 Van Sodom tot Rhijnauwen

Dit zijn leerlingenboekjes met
stevige kft, geniet, ca. 24 blz.

Prijs:

1 t/m 4 ex.	f 5,-	per stuk
5 t/m 10 ex.	f 3,50	per stuk
11 t/m 20 ex.	f 3,-	per stuk
meer dan 20 ex.	f 2,50	per stuk

Alles inclusief porto.

- KD 6 Over Leven
KD 8 Suriname
KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten

- KD 12 De lange weg naar Ulongué. Een kleine geschiedenis van Mozambique

- KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn naam kreeg

- KD 15 Honderd jaar Landbouw-geschiedenis 1880-1980

Dit zijn leerlingenboekjes met
stevige kft, geniet, ca. 36 blz.

Prijs:

1 ex.	f 5,50	per stuk
2 t/m 10 ex.	f 4,50	per stuk
meer dan 10 ex.	f 3,50	per stuk

Alles inclusief porto.

Mini-Didactica 2 De Gemeente

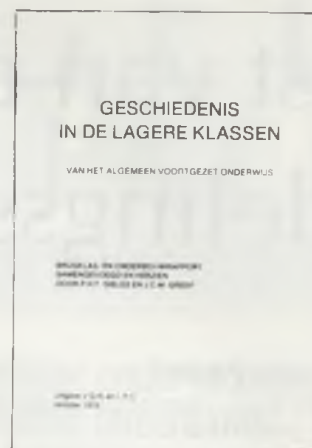
Dit zijn leerlingenboekjes van
20 pagina's, voorzien van multo-
perforatie; geen stevige omslag.

Prijs f 1,50 per stuk.

Er komen portokosten bij; voor
1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10
ex. f 7,50, voor 11 en meer ex.
f 10,-.

U kunt bestellen door overmaking
van het betreffende bedrag op
postgiro 128701 t.n.v. Penning-
meester VGN in Den Haag. Ver-
geet niet het gewenste nummer en
de hoeveelheid op te geven.

Voor 'spoedbestellingen' kunt u contact opnemen met de
redactie van *Kleio* tel. 03408-83576.

Nog leverbaar is:
**GESCHIEDENIS IN DE
LAGERE KLASSEN**
Brugklas- en onderbouwrapport
samengevoegd en herzien door
P.H.F. Gieles en J.C.M. Greep.
Prijs f 13,50 inclusief porto.

Vrouwen in de twintigste eeuw

De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969

Samenstelling: Maria Gravier, Carla Wiersma

Voor docenten is in 1988 verschenen:

VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW

De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969

Achtergrondinformatie voor het CSE 1990

De bundel overmaken van...
ling van twee of meer...
f 24,50) inclusief porto.

UITVERKOCHT

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PA-BO

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.

F. Kolen, *secretaris en penningmeester*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.

A. van Zeyl, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742-3809.

Th. Beker, Singelstraat 28, 4331 SV Middelburg. Tel. 01180-27981.

• Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-2061.

J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.

Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.

L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711-10810.

J. Krol, Vredestraat 10, 6511 OG Nijmegen. Tel. 080-221615.

• Didaktiviteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulken-Harmcijer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923-424.

A. Schulp, *secretaris*, Amstelkade 171^{III}, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-6629386.

Mw. I. Rutgers, Lokeren 105, 5235 DC 's-Hertogenbosch. Tel. 073-417822.

H. van Duijsen, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam.

H. Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.

J.G. Raven, Kinkoam 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

R. Verstaen, Kloosterwal 4, 6118 BL Nieuwstadt. Tel. 04498-54172.

• Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Postbus 6067, 7401 JB Deventer. Tel. 05700-30825.

Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum, *secretaris/penningmeester*, Malvense erven 102, 5672 HN Nuenen.

Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-3082.

Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.

Mw. M. Vencken-Martens, Haarenseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.

H. Lambooy, Nes 2a, 1741 JZ Schagen. Tel. 02240-14347.

• Onderwijsadviescommissie

J. Schopman, *voorzitter*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-224769.

W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-339557.

W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.

Mw. H. Budé-Janssens, Patrijsslaan 12A, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070-277923.

Chr. Nigten, Acaciastraat 85, 2565 JV 's-Gravenhage. Tel. 070-638278.

E. van Vliet, Van Diemenstraat 113, 7535 AL Enschede. Tel. 053-306801.

• Commissie 12-16 jarigen

H. Ketelaars, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, 6871 LR Renkum. Tel. 08373-15958.

G. Twickler, *secretaris*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.

Mw. P. Becker, Segbroeklaan 424c, 2565 EL Den Haag. Tel. 070-608635.

R. Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038-652523.

F. Govers, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden. Tel. 04132-64117.

C. Torreman, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-44061.

• Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490-26789.

B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490-27365.

T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040-545259.

J. Snijders, Churchillaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-2972.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Maria Grever, *voorzitter*, Pater Brugmanstraat 19, 6522 EG Nijmegen. Tel. 080-232754.

Ellen Marrenga, *secretaris*, Lange Leidsedwardsstraat 212^{ns}, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.

René Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030-318162.

Karin Loggen, Linnaeuslaan 47, 3571 TT Utrecht. Tel. 030-730320.

Anja van Oostrom, Ruyschstraat 107, 1091 BZ Amsterdam. Tel. 020-6685405.

Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.

Hans Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.

Janneke Riksen, Leo Fallstraat 5, 5144 TJ Waalwijk. Tel. 05410-14744.

• Redactie Kleio

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.

C.W. Torreman, *secretaris*, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-44061.

C.M.J. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN Den Haag. Tel. 070-638805.

B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.

D. Verkuil, Oudwijkerdwardsstraat 84, 3581 LG Utrecht. Tel. 030-523840.

H. Termeer, Jekerstraat 19, 6542 RZ Nijmegen. Tel. 080-772179.

J.A. de Ruiters, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren. Tel. 050-346212.

J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijeveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01751-16387.

E. Boerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar. H. de Roest, Kievitstraat 5, 1602 PM Enkhuizen. Tel. 02280-15550.

Amsterdam. H. van Duijsen, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.

Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.

Den Bosch. F.M. Elkerbout, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-6795.

Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.

Eindhoven vacant.

Goes. A.P. van Vugt, Westerzicht 273, 4385 AH Vlissingen. Tel. 01184-71109.

Groningen vacant.

Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuipers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-252922.

Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.

Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-456199.

Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (Ov.). Tel. 05415-2061.

Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.

Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Bergweg 20, 6212 CX Maastricht. Tel. 043-250935.

Rotterdam. P. Baardse, Scheepmakerskade 139, 3011 VX Rotterdam. Tel. 010-145835.

Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.

Venlo vacant.

Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.

Zwolle vacant.

SPIEGEL HISTORIAEL

MAANDBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN ARCHEOLOGIE

Het septembernummer is een themanummer onder redactie van Dr. N. C. F. van Sas van de Rijksuniversiteit Utrecht over:

DE ERFENIS VAN DE FRANSE REVOLUTIE

Het bevat de volgende bijdragen:

- 1789' - Een tentoonstelling van deugden?
Dr. N. C. F. van Sas
- De erfenis van de Franse revolutie
Prof. dr. H. W. von der Dunk
- De school der revolutie: 1789' als voorbeeld
Prof. drs. Bart Tromp
- De staatsomwenteling in Frankrijk en het verval van de oude orde in Europa
Dr. C. A. Davids
- De scheiding van kerk en wereld voor en na 1789
Drs. J. P. de Valk
- De Franse revolutie en de Europese rechtsontwikkeling
Prof. dr. A. H. Huussen Jr.
- Revolutie, administratieve modernisering en bureaucratisering
Drs. H. Boels
- Van Waterloo naar Sedan
De betekenis van Franse revolutie en Napoleon voor de oorlogvoering in Europa
Dr. H. Amersfoort

Wanneer u 10 of meer exemplaren
bestelt bij **DRUKKERIJ
TEN BRINK MEPEL B.V., POSTBUS 64,
7940 AB MEPEL** geldt een speciale prijs
van f 5,- per nummer
(losse nummers normaal f 8,75).

DRUKKERIJ | **ELINKWIJK BV** |

UTRECHT

**UW
JUISTE
PARTNER**

Verzorging van al uw drukwerk

- ☆ Ontwerp
- ☆ Werktekeningen
- ☆ Zetten
- ☆ Conversie
- ☆ Litho's
- ☆ Handelsdrukwerk
- ☆ Reklamedrukwerk
- ☆ Periodieken
- ☆ Boeken
- ☆ Verslagen
- ☆ Afwerking
- ☆ Postale verwerking

Drukkerij Elinkwijk BV

Amsterdamsestraatweg 554
3553 EN Utrecht
Postbus 11061, 3505 BB Utrecht

Telefoon 030 - 44 49 21
Telefax 030 - 43 90 74
Modem 030 - 43 87 85

Uw contactpersonen zijn: O. Lamme, H.M. Schut en A.L. Kleinekoort